

T.C.
GAZİANTEP ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
FELSEFE VE DİN BİLİMLERİ ANA BİLİM DALI

Ş. TEOMAN DURALI'DA DİL VE DİN

YÜKSEK LİSANS TEZİ

AYŞEGÜL AĞCALAR GÜNASLAN

Tez Danışmanı: Doç. Dr. Okan BAĞCI

Gaziantep, Eylül 2024

T.C.
GAZİANTEP ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
FELSEFE VE DİN BİLİMLERİ ANA BİLİM DALI

Tezin Başlığı: Ş. Teoman Duralı'da Dil ve Din
Adı ve Soyadı: Ayşegül AĞCALAR GÜNASLAN
Tez Savunma Tarihi: 05/09/2024

Doç. Dr. Okan BAĞCI danışmanlığında hazırlanan bu tez tarafımızca okunmuş, kapsam ve niteliği açısından oybirliği / oy çokluğu ile bir Yüksek Lisans tezi olarak kabul edilmiştir.

Jüri Üyeleri:

İmzası

..... (Jüri Başkanı)

.....

.....

.....

Bu tezin gerekli şartları sağlayarak yukarıda belirtilen jüri tarafından Yüksek Lisans tezi olarak kabul edildiğini onaylarım.

Prof. Dr. Nazım HASIRCI

Enstitü ABD Başkanı

Sosyal Bilimler Enstitüsü Onayı

Prof. Dr. Mehmet SOĞUKÖMEROĞULLARI
SBE Müdürü

ETİK İLKELERE UYGUNLUK BEYANI

Gaziantep Üniversitesi Sosyal Bilimleri Enstitüsü Tez Yazım Kurallarına uygun olarak hazırladığım bu tez çalışmada;

- Tez içinde sunduğum verileri, bilgileri ve dokümanları akademik ve etik kurallar çerçevesinde elde ettiğimi,
- Tüm bilgi, belge, değerlendirme ve sonuçları bilimsel etik ve ahlak kurallarına uygun olarak sunduğumu,
- Tez çalışmada yararlandığım eserlerin tümüne uygun atıfta bulunarak kaynak gösterdiğimi,
- Kullanılan verilerde herhangi bir değişiklik yapmadığımı,
- Bu tezde sunduğum çalışmanın özgün olduğunu bildirir, aksi bir durumda aleyhime doğabilecek tüm hak kayıplarını kabullendiğimi beyan ederim.

İmza

Adı ve Soyadı: Ayşegül AĞCALAR GÜNASLAN

Öğrenci Numarası: 210003959002

Tezin Savunma Tarihi: 05/09/2024

ÖZET

Ş. TEOMAN DURALI'DA DİL VE DİN

AĞCALAR GÜNASLAN, Ayşegül

Yüksek Lisans Tezi, Felsefe ve Din Bilimleri Ana Bilim Dalı

Tez Danışmanı: Doç. Dr. Okan BAĞCI

Eylül-2024, 77 sayfa

Şaban Teoman Duralı, gerek fikirleri gerekse kurmuş olduğu felsefe-bilim sistematığı ile Türkiye'nin yetiştirmiş olduğu önemli mütefekkirlerden biridir. Duralı düşüncesinde *dil* ve *din* kavramlarını ele alan bu çalışma, bu iki temel kavramı insan olmak ve kalmak için zorunlu unsurlar olması bakımından incelenmekte ve kültürel kimliğin belirleyicisi olarak tanımlamaktadır. *Dil*, insanın hem insan hem de kültür varlığı olmasındaki en temel etkidir. Türklüğün de tarihten beri ana belirleyicisi ve taşıyıcısı Türk dili olmuştur. Hikmet temelli bilgelik anlayışı ve yiğitlik gibi Türk kimliğini oluşturan asli unsurlar, Türkçe vasıtasıyla hem var olmuş hem nesilden nesle aktarılmıştır. Din ise, bir varlığı beşerlikten kurtarıp değer merkezli insan seviyesine yükselten ana unsurdur. Birey için geçerli olan durum toplumlar için de geçerlidir. Türklerin dünya sahnesindeki yükselişi, Müslümanlığı benimsemekle hız kazanmış; sanat, edebiyat ve mimari bu yükselişe eşlik etmiştir. Türk-İslam sentezi, yakın tarihe kadar büyük devlet tecrübelerinin ve *felsefleşmiş medeniyet seviyesinin* örneği olmuştur. 16. yüzyılda Avrupa'da kilise ve hegemonyasına karşı ortaya çıkan hareket genişleyerek, bütün kurumlarıyla hayatın her yönünü etkileyen, din dışı bir medeniyet halini almıştır. Makinanın insandan değerli ve insanın insanın kurdu olduğu bu düzen, 18. Yüzyıla gelindiğinde Türk coğrafyasını büyük ölçüde etkisi altına almıştır. 19. Yüzyılda ise Türk modernleşmesi dil ve din alanında yapılan büyük devrimler üzerinden gerçekleşmiştir. Duralı'ya göre bu devrimler ile tarihi ile bütün bağları kopmuş olan Türk milletinin içinde bulunduğu *kendini bilmezlik* durumudur. Bu durumdan kurtulmak ise yüz çevirdiği değerlerini tanınması ve yeniden kökleriyle bağ kurarak özgün kimliği inşası ile mümkündür.

Anahtar sözcükler: İnsan, Dil, Din, Ahlak, Küreselleşme.

ABSTRACT

LANGUAGE AND RELIGION IN Ş. TEOMAN DURALI

AĞCALAR GÜNASLAN, Ayşegül

M.A. Thesis, Major of Philosophy and Religious Sciences

Supervisor: Assoc. Prof. Okan BAĞCI

September-2024/ 77 pages

Şaban Teoman Duralı is one of the important thinkers that Turkey has raised with his ideas and the philosophy-science systematic he has established. This study, which deals with the concepts of language and religion in Duralı's thought, analyses these two basic concepts in terms of being necessary elements for being and remaining human and defines them as determinants of cultural identity. Language is the most fundamental factor in human beings being both human and cultural beings. Turkish language has been the main determinant and carrier of Turkishness since history. The essential elements of Turkish identity, such as wisdom-based wisdom understanding and valour, have both existed and been transmitted from generation to generation through Turkish. Religion, on the other hand, is the main element that saves an entity from humanity and makes it a value-centred human being. The construction of a cultural entity is possible with language and religion. The rise of Turks on the world stage accelerated with the adoption of Islam, and their art, literature and architecture accompanied this rise. The Turkish-Islamic synthesis has been an example of great state experiences and a philosophised level of civilisation until recent history. In the 16th century, the movement that emerged in Europe against the church and its hegemony expanded and became a non-religious civilisation that affected every aspect of life with all its institutions. By the 18th century, the order of exploitation, which saw man as the wolf of man, had largely influenced the Turkish geography. In the 19th century, Turkish modernisation took place through major revolutions in the fields of language and religion. According to Duralı, with these revolutions, the Turkish nation, which had severed all ties with its history, was in a state of self-consciousness. It is possible to get out of this situation by recognising the values it has turned away from and rebuilding its original identity by reconnecting with its roots.

Keywords: Human, Language, Religion, Morality, Globalisation

ÖN SÖZ

Bu çalışmada, Şaban Teoman Duralı düşüncesinde dil ve din kavramlarının tekabül ettiği anlam ve bu anlamın, insanın varoluş sürecine katkılarının incelenmesi amaçlanmıştır. Duralı'ya göre insan ancak dilselliği ile insan olabilir ve ancak dinin hitap ettiği manevi yönüyle, insan kalabilir. Şu hâlde dil insan olmanın zemini, din ise insanlığın inşa edildiği ana malzemenin sağlandığı kaynaktır.

Çalışma üç bölümden oluşmaktadır. Birinci bölümde, Duralı'da dil kavramı, dilin kültür ve medeniyet imkânı ve bir medeniyet dili olması bakımından Türkçe ve Türkçe'nin tarihsel süreç içerisinde uğramış olduğu değişimler ve sonuçları incelenmiştir. İkinci bölümde, din, insan ve kültürün varoluş imkânı olarak ele alınmıştır. Yakın tarihte dinin, eşine rastlanmamış bir itibarsızlaştırmaya maruz kalması ile insan, beşerlik derekesinde yaşam sürmeye mahkûm edilmiştir. Son bölümde ise, Çağdaş Küresel Medeniyet'in dil ve din üzerindeki etkileri Türkiye örneği üzerinden tartışılmıştır.

Çalışmada, dikkatli ve titiz incelemesi ve aydınlatıcı yaklaşımı ile değerli danışman hocam Sayın Doç. Dr. Okan Bağcı'ya, eğitim hayatım boyunca dualarıyla destek olan anneme, tez dönemi boyunca, kıymetli fikirleri ile katkı sağlayan eşime, sabır ve anlayışlarıyla bana destek olup Sayın Şaban Teoman Duralı'yı aileden biri gibi benimseyen çocuklarıma teşekkürü borç bilirim.

Ayşegül AĞCALAR GÜNASLAN
Eylül 2024

İÇİNDEKİLER

Sayfa

ÖZET	i
ABSTRACT	ii
ÖN SÖZ.....	iii
İÇİNDEKİLER.....	iv

GİRİŞ

A. Araştırmanın Konusu.....	1
B. Araştırmanın Amacı ve Önemi	3
C. Araştırmanın Yöntemi ve Kaynaklar	4

BÖLÜM I

Ş. TEOMAN DURALI'DA DİL

1.1. Dilin Tanımı	5
1.2. Söz-Varlık-Anlam İlişkisi	9
1.3. Kültür Zemini Dil	11
1.4. Dil Bildirişiminde Süreklilik Sağlayan Yazı	13
1.5. Yatay ve Dikey Bildirişim.....	13
1.6. Türklük ve Türkçe	14
1.6.1. Türklük Tarihi	14
1.6.2. Türkçe	17
1.6.3. Türklük ve Felsefileşmiş Medeniyet Seviyesi	20
1.6.3.1. Felsefileşmiş medeniyet	22
1.6.4. Türk Dünyasının Ortaçağı.....	24
1.6.4.1. Felsefe-Bilime ramak kala	25
1.6.5. Türkçe'nin Kaderi	26

1.6.5.1. Osmanlı koruması altında Türkçe.....	27
1.6.5.2. Türkçe'nin zirvesi Tanpınar	27
1.6.6. Türkçe'nin Felsefe Dili Olma İmkânı.....	28
1.6.7. Kutadgubilig Türkçe'nin Felsefe-Bilim Sözlüğü	31

BÖLÜM II

Ş. TEOMAN DURALI'DA DİN

2.1. Beşeri İnsan Olduran Din.....	33
2.2. Din-Kültür İlişkisi	36
2.2.1. Din Temelli Türk Kültürü	38
2.3. Kültürün Manevi Temeli.....	39
2.4. Ahlâkın Dindeki Kaynağı	41
2.4.1. Akl-ı Selim ve Sağduyu	44
2.4.2. Edep Duyuşu.....	45
2.4.3. Ödev	46
2.4.5. Vicdan	48
2.4.6. İrade ve Hürlük.....	48
2.4.7. İman.....	50
2.5. Ahlakın Kaynağı: Akıl	51
2.6. Din - Akıl İlişkisi	52
2.7. Din Felsefe-Bilim.....	52
2.8. Din İslam'dır.....	53
2.9. İslam - İslamcılık Farkı	53

BÖLÜM III

KÜRESELLEŞMENİN DİL VE DİNDEKİ ETKİSİ TÜRKİYE ÖRNEĞİ

3.1. Tarihte Bir İlk Olarak Din Dışı Medeniyet.....	55
3.1.1. Yeniçağ Dindışı Medeniyetin Tanrısı Akıl.....	56
3.1.2. Modern Avrupa Medeniyetinin Dünyaya Etkileri	57

3.2. Türk Modernleşmesi.....	59
3.2.1. Toplumun Hafıza Kaybı ve Dinsizleştirme	60
3.2.2. Kültür Soykırımı Harf Devrimi	61
3.3. Kadının Merkezi Rolü	63
3.4. Yapılması Gereken Nedir?.....	64
3.4.1. Çözüm Önerisi.....	67
SONUÇ	69
KAYNAKLAR.....	72
ÖZ GEÇMİŞ.....	76

GİRİŞ

A. Araştırmanın Konusu

Kuşkusuz evrenin en çetrefilli varlığı insandır. İnsanı anlamak, sorulması mümkün diğer tüm soru ve cevapların temelini oluşturur. Bu çalışmada, Türkiye’de yetişmiş sayılı felsefecilerden biri olan Şaban Teoman Duralı’nın insanı anlamaya yönelik çabaları konu edinilmektedir. Şeyh Gâlib’in âlemin özü, varlığın gözbebeği¹, dediği insanı, Şaban Teoman Duralı, “yaratılmışlar içinde, kendi varoluşunu gerçekleştirme imkânına sahip, özünden hür varlık olarak” tanımlar.² Duralı’nın temel meselesi, insanın, dil ve dilin sağladığı imkân ile hayat bulan din ile arasındaki varoluşsal bağı anlamaktır. Düşünen ve bir kültür varlığı olan insanın, evrenin en seçkin konumuna yükselmesi, bu iki ana unsurun, onun tekâmülünü sağlaması ile mümkündür.

Tarihte iz bırakmış bütün bilim insanı, sanatçı ve filozofların temel meselesi insan olmuştur. Duralı da hayatını *insanı* anlamaya adanmıştır. Aydınlanma olarak adlandırılan, Batıdan esen kuvvetli rüzgârın etkisiyle mekanikleşen, değerlerini ve dolayısıyla anlamını yitiren insanın değer merkezli yeniden inşasını savunmuştur. Bugün insanın en derin bunalımının sebebi, içine düştüğü anlamsızlık problemidir. Tüm dünyada artan intihar vakaları, depresyon kaynaklı ilaç kullanımının hızla yükselişi insanın, hayat inşa eden varlık olmaktan çıkıp yaşam süren varlık seviyesine indirgenmesinden kaynaklanmaktadır. Duralı bu sorunlara kaynaklık eden birçok temel meseleyi -varlık, metafizik değerler, kültür gibi- merkeze insanı alarak ve oldukça sistematik bir fikir örgüsüyle ele almıştır.

¹ Mehmet Göktaş, “Şeyh Galip’in “Hoşça Bak Zatına Kim Zübde-i Âlemsin Sen” Mısraı Bağlamında İnsanın Mahiyetine Dair”, *Erzincan Eğitim Fakültesi Dergisi*, 2 (2009), 307.

² Şaban Teoman Duralı, “Felsefe-Bilim”, *Kutadgubilig Felsefe-Bilim Araştırmaları Dergisi*, 32 (2016), 22.

Bu çalışmada Duralı'nın beşerin insanlaşma sürecinde dil ve dine nasıl bir önem atfettiği ve bu iki kavramın Onun düşünce dünyasında insanın en temel meseleleri olması bakımından dilden dine uzanan varoluş imkânı incelenmektedir. Duralı'da hem düşüncenin hem de insanın yaşamak için ortaya koyduğu tüm eserler olarak tanımladığı kültür ve onun taşıyıcısı olarak dil analiz edilip, özelde “Türkçe” ve yakın tarihimizdeki dinden uzaklaştırma projesi olarak adlandırdığı dil devrimlerinin dil, din ve kültür üzerindeki etkileri tartışılmaktadır.

Duralı'da dil ve kavramlı düşünme vasfına sahip olan insan, bir kültür varlığıdır. Dille birlikte insan, toplumsallaşan ve kültürleşen bir varlıktır. Nasıl ki insanın biyolojik unsurlarının taşıyıcısı genler ise, onun kültürel unsurlarının taşıyıcısı da dildir. Genleri ortadan kaldırdığınızda o türü yok etmiş olursunuz. Bir toplumun kültürünü yok etmek ve o toplumun düşünce zeminini kaydırmak isterseniz de ilk yapacağınız şey onun dilini kaldırmak olmalıdır. Ona göre Türkçe'nin başına gelen tam da budur. Yakın tarihteki harf devrimine Duralı'nın yaklaşımı bir '*kültür soykırımı*' olduğu şeklindedir. Dildeki kavramlar, o toplumun tarihten beri içinde bulunduğu duygu ve düşünce durumlarının tasavvur yükünü taşır, o kavramı atıp yerine başkasını getirdiğinizde, o kavramla birlikte sizi siz yapan o tasavvur yükünü de silip atmış olursunuz. Bu da biyolojik soykırımdan daha kötü sonuçlar veren bir durumdur. "*Biyolojik soykırımda kılıç artıkları bulunur ancak kültürel soykırım kökten bitirir.*"³

Duralı'nın ana meselesi, çağdaş küresel medeniyetlerin etkisiyle, genelde değer merkezli insani vasıflarından uzaklaşmış insanlığın özelde ise kendini kaybeden bir milletin özüne dönmesine katkı sağlamak olmuştur.

³ Şaban Teoman Duralı, *Omurgasızlaştırılmış Türklük* (İstanbul: Dergâh Yayınları, 2021), 96.

B. Araştırmanın Amacı ve Önemi

Tezin temel amacı, insanı insan yapan niteliklerin ve bugün bu niteliklerden uzaklaşmış olmanın sonuçlarının incelenmesidir. Bu hususta Duralı hem biyoloji felsefesi alanındaki ihtisası hem insana dair derin merakı sonucundaki geniş okumalarıyla dikkate değer çalışmalar bırakmıştır. Bu eserlerinde, insanı iki katmanlı (yönlü) bir varlık olarak açıklar Duralı.⁴ Ona göre insanın anlaşılması ve açıklanması gereken iki temel sorunu vardır: Bunlardan biri iç; maneviyat, ruh ve bilinç, diğeri ise dış; beden, maddiyat cisimlilik. Zihin; içsel, manevi, ruhsal, bilinç dünyası olarak adlandırılırken, beden ise dışsal, fiziksel, maddi dünya olarak kabul edilir.⁵ İnsanın bedenselliği anlamındaki birinci kat, diğer bütün biyotik (dirimsel) varlıklarla paylaştığımız ‘beşer’lik katıdır. Bu katı, inceleme ve deneyimlemeye açık olduğundan biyolojinin yasaları ile anlamak ve açıklamak mümkündür. İkinci kat ise salt insan olma anlamına gelen manevi unsurlara haiz olmadır ki insanı bu kata geçiren süreci bilim ile açıklamak mümkün değildir. Bu haliyle insanlık katının ana unsuru olan bilinç ve bilincin işlevi konusu, bilimin sınırlarını aşan bir konudur.

Bu salt insani yön, fizik dünyada başka bir varlıkta rastlamadığımız doğruluk, iyilik ve güzellik gibi değerleri ortaya çıkarandır. Peki, bu değerler kaynağını nereden alır? Bu sorunun cevabı Duralı’ya göre dindir. Yani dil, beşeri insan orununa yükselten, din ise onu insan-ı kâmile götüren değerlere kaynaklık edendir.

Şu hâlde iki farklı unsurun ahenkli birleşimi bize insanı verirken insanlaşmamış olması onu tek parça beşer durumunda bırakır. Nefsi beninden ibaret olan bu beşerin, bu yönünün ihtiyaçlarını karşılamamanın dışında bir amacı yoktur. Nefsi beninin sığılığında kurtulamamış beşer bencildir.⁶

Bugün tüm dünyada yaygın küresel medeniyetin ortaya çıkardığı modern insan, beşer tabiatından ibaret bir canlı mesabesine indirgenmiştir. Bu durum, düşünme zemininin zarar görmesinden ve kaynağını dinden alan manevi yönünü yok saymasından kaynaklanmaktadır.

⁴ Şaban Teoman Duralı, *Sorun Nedir?*, (İstanbul: Dergâh Yayınları, 2023), 45.

⁵ Şaban Teoman Duralı, *Hayatın Anatomisi* (İstanbul: Dergâh Yayınları, 2020), 161.

⁶ Şaban Teoman Duralı, *Çağdaş İngiliz-Yahudi Küresel Medeniyeti* (İstanbul: Dergâh Yayınları, 2023), 99-100.

Duralı son yüzyılda Türkiye’de yapılan devrimlerin planlı ve sistematik bir şekilde “insan”ı hedef aldığını, sonuç olarak kimliksiz ve kültürsüz bir toplum ortaya çıktığını iddia etmektedir. Bugün dünyada ve Türkiye’de yaşanan insan kaynaklı sorunlar dikkate alındığında, yaygın kabulün aksini söyleyen bu iddianın tartışılması önem arz etmektedir.

Bu çalışmada, bilhassa Türkiye coğrafyasında son yüzyılda yaşanan büyük değişimlerin sebep ve sonuçları tartışılmaktadır. Bu devrimlerle Türklük ve onun yurdu düşman elinden kurtarılıp yepyeni bir medeniyet hamlesi mi başlatıldı, yoksa “bedeni bırakılıp ruhu mu alındı”⁷ dil ve din kavramları çerçevesinde incelemek amaçlanmaktadır.

C. Araştırmanın Yöntemi ve Kaynaklar

Çalışmada literatür taraması ve doküman inceleme yöntemleri kullanılarak, Duralı’nın dil ve din konusunda belirtmiş olduğu fikirleri erişilebilir kaynaklardan incelenmeye çalışılmıştır. Duralı felsefesini anlamak için hayatı ve eserleri detaylı bir şekilde incelenmiştir. Tespit edebildiğimiz, en eski tarihli (Temmuz 1996) Bilim ve Sanat Vakfı’nda yapmış olduğu “Bilim Kimdir?” isimli konferanstan başlayarak, yayınlanmış seminer, sunum, röportaj ve tebliğleri not alarak dinlenilmiştir. Ayrıca fikirlerini sistematik ve kronolojik olarak sunduğu TRT2’de yayınlanan “Felsefe Söyleşileri” programı takip edilmiştir. Yazarın erişilebilir bütün eserleri tetkik edilmiş, bilhassa temel fikir ve önerilerini topladığı “Sorun Nedir?” adlı eserinden önemli ölçüde istifade edilmiştir.

Duralı’nın felsefi bir meseleyi kendine has kavramlarla açıklaması, eserlerinin anlaşılmasını zorlaştırmış, akademik dile aktarmada, kastettiği anlamı tam olarak koruma zorunluluğu, terminolojisini kullanmayı gerektirmiştir.

⁷ Duralı, *Omurgasızlaştırılmış Türklük*, 122.

BÖLÜM I

Ş. TEOMAN DURALI'DA DİL

İnsanı, doğanın diğer canlılarından ayıran en temel özelliği dildir. İnsan bu vasfı sayesinde olayları algılayan, değerlendiren ve bunun sonucunda kültür inşa eden bir varlıktır. '*Kavramlı dil*' ve '*kavramlı dille akıl yürütme*'⁸ niteliği insanlaşmanın zemini ve kemâlinin imkânı olarak insanı, tanrının kelamının muhatabı olma seviyesine çıkarandır. Kimliğin omurgası olan dilin farklı ilmi disiplinlerince yapılan tanımlamaları ile Duralı'nın dile yüklediği anlam bu bölümde ele alınmıştır. Dilin kültürel kimliğin inşasında oynadığı rol ve dilde meydana gelen değişimlerin sebep ve sonuçları tartışılmıştır.

1.1. Dilin Tanımı

Türk Dil Kurumuna göre dil; “İnsanlar arasında anlaşmayı sağlayan, uzlaşmaya dayalı olarak oluşturulmuş sesli veya görsel işaretler sistemi; lisan, zeban” anlamına gelmektedir.⁹ Nitekim insan hayatındaki pek çok mesele dil vasıtasıyla idame ettirilir. Evrenin temsil ve modelleri kelimelerle kurulur.¹⁰

⁸ Duralı, *Felsefe-Bilim Nedir?*, 49.

⁹ Sait Faik Abasıyanık, “Dil”, Türk Dil Kurumu, sozluk.gov.tr#dil.

¹⁰ Barry Lee, *Dil Felsefesi* (Ankara: Fol Yayınları, 2021), Çev. Mert Ak, 11.

Dil felsefesinin en önemli mimarlarından kabul edilen¹¹ Wittgenstein'e göre dil, düşüncenin taşıyıcısı, düşünce ise bir hayat biçimidir. Dilin amacı ise, düşünceleri ifade etmektir. Dil olmadan düşünce de olmaz.¹²

Dil, sosyal bir kurumdur. İnsanın var oluşunu sürdürebilmesi için gerekli bir realitedir. Hatta dil olmadan insan varlığını sürdüremez. Dil sosyal uyuşmanın da kaynağıdır ve yalnızca kendinden hareketle anlaşılabilir. Ne başka fenomenlerle ne de psikolojik yasalarla açıklanabilir.¹³

Dil filozofu Austin'e göre; dil, uzun süre kullanıldığında sanata dönüşür. Bu sanatla felsefenin hem var olan problemleri çözülür hem de şimdiye kadar fark edilmemiş problemleri keşfedilir.¹⁴

Dil, haber aktarma aracı olmakla birlikte ondan çok daha fazlasıdır. Haber ve bilginin yanı sıra düşünce, duygu, istek gibi her türlü akıl çıktısı dil vasıtası ile aktarılır. Bununla birlikte hem dış iletişim hem de iç konuşmalar dil yoluyla gerçekleştirilir. Dil, günlük ihtiyaçların temin edilmesinde araç olduğu gibi, en zorlu felsefe sorunlarının anlaşılması ve çözülmesinde de başroldedir. En karmaşık, insani, naif ve türlü duygu durumlarının yarattığı şiir, dilin zirvesidir. Hikâye, roman, menkıbe, efsane gibi sözlü ve yazılı sanat şaheserlerinin yaratıcısı da yine dildir.¹⁵

Duralı'ya göre ise dil; insanın varoluşunu ortaya koyma aracıdır. Hem insanın, hem de toplumun, varlık inşasının ana malzemesidir. Düşünme dediğimiz akıl işlevi, kavramlı dil yoluyla mümkün olmakta ve yine dışa vurumu da aynı yolla gerçekleşmektedir.¹⁶ Ayrıca, bir varlığı insan kılan ana vasıf dildir. Nitekim bu nitelik insanı, diğer tüm varlıklardan temelde ayırıp bambaşka bir konuma yükseltir. Var olanı algılayıp, değerlendirme ve bunun sonucunda da kültür inşa etme işi yeryüzünde sadece insana hasır. Bunu yapabilmesi ise, asli unsur olan bildirişme aracı olarak “kavramlı dil” ve “kavramlı dille akıl yürütme” niteliğine sahip olmasıdır. Bu özelliği

¹¹ Zeki Özcan, *Dil Felsefesi III* (Bursa: Sentez Yayıncılık, 2018), 11.

¹² Zeki Özcan, *Dil Felsefesi III*, 63.

¹³ Zeki Özcan, *Dil Felsefesi I* (Ankara: Sentez Yayıncılık, 2020), 15.

¹⁴ Zeki Özcan, *Dil Felsefesi IV* (Bursa: Sentez Yayıncılık, 2020), 97.

¹⁵ Şaban Teoman Duralı, “Türkçe'nin Felsefe-Bilim Sözlüğü”, *Kutadgubilig Felsefe-Bilim Araştırmaları Dergisi*, 18 (2010), 501.

¹⁶ Elife Kılıç, “Teoman Duralı'nın Dil Anlayışı ve Sözlük Çalışmaları Üzerine Bir Deneme”, *Rumeli'de Dil ve Edebiyat Araştırmaları Dergisi*, 24 (2023), 18.

sayesinde insan, doğal dünyadan ayrılmış ve büyük ölçüde bağımsız bir varlık olmuştur.¹⁷

Duralı'da ifadesini bulduğu şekliyle kavramlı - boğumlu dil yapısı, insanda kuvve halinde verili bulunan bir şeydir. Fakat bu altyapı, dil için gerek şart olsa da yeter şart değildir. Zira kavramlı dil, yine Duralı'nın tabiriyle insicamlı düşünme düzeninin de taşıyıcısıdır. Ancak bu düşünme, beşeri kalıtım yoluyla ona verili bulunan bir şey olmayıp, insanın ruh sahibi bir varlık olmasına has bir durumdur. Bu sebeptendir ki bazı hayvan türlerinde gözlemlediğimiz sesler ve işaretler yoluyla iletişim, insana mahsus bildirişim olan dilin, öncüsü olarak kabul edilemez. Hayvanın ilettiği şey haber iken, insanın bildirişimle aktardığı şey haberdan çok daha fazlası demek olan bilgidir. Bunun için gerekli olan şey ise, kavramdır. Kavramlar ve bunlardan örülü olan cümle ile ifade etme, insana has olup beşeri kalıtımında kaynağını bulamadığımız bir kuvvedir. Zira biyolojik bir unsur olsaydı, insanlık tarihinden beri tüm coğrafyalarda var olanın aynı dil olması gerekirdi. Oysa dil, zamana ve toplumlara göre göz kamaştırıcı derecede değişiklik arz eder. Bugün, altı binden fazla dil varlığından bahsedebiliyorsak bu, dilin psiko-sosyal bir olay olmasından kaynaklanmaktadır. Bu da yeryüzünde tümüyle ve sadece insana özgü bir durumdur.¹⁸ Hayvanlar da iletişimde dil kullanımına benzeyen bir yol kullansalar da, kullanım kapasitesindeki ifade gücü ve kapsamına sahip değildir.¹⁹

Tanımlarda hareketle insanın ayırt edici vasfı olan dilin hem bireye, hem de topluma bakan yönünün bulunduğunu söylemek mümkündür. Dilin tahrifatı, bireyde düşünmeyi olumsuz etkilerken, toplumda ise kültürel yozlaşmaya sebep olur. Duralı'nın iddiası, Türk dilinde yapılan devrimlerin amaç ve sonuçları bu şekilde olmuştur. Bugün bu sonuç açıkça müşahade edilebilir durumdadır.

Dili, bilgi değeri bakımında sistematik bir şekilde ilk inceleyen Eflatun olmuştur. Ona göre dil, bilginin başlangıç noktasıdır.²⁰ Her türlü felsefi çabayı “logos” ekseninde anlamlandıran Eflatun'a göre gerçekliğe ulaşmanın yolu doğru kelimenin keşfinden geçer. Dolayısıyla her felsefi çaba, dil içinde gerçekliği ortaya çıkarma

¹⁷ Duralı, *Felsefe-Bilim Nedir?*, 49.

¹⁸ Duralı, *Sorun Nedir?*, 76.

¹⁹ Barry Lee, *Dil Felsefesi* (Ankara: Fol Yayınları, 2021), 11.

²⁰ Ruhattin Yazoğlu, *Dil-Kültür İlişkisi, Muhafazakâr Düşünce Dergisi*, 5 (2005), 126.

uğrunda doğru kelimeleri bulma çabasıdır. Her kelimenin, kelimeleri de aşan gerçekliğin tecrübesini dile getirmesi, insan bilincinin tikellerin üstünde bir görüş açısına erişmesini sağlar.²¹

Peki, fizik dünyada karşılığını bulamadığımız kavramlar, varlığını nereden alır? Akıl bunları yoktan var edemeyeceğine göre, onların kaynağı neresidir? Bu soruya iki tür cevap verilmiştir. Birincisi; bunların bir şekilde dünya kaynaklı ve olağanüstü derecelere varmış soyutlamalar sonucu ortaya çıktığı şeklindedir. İkincisi ise, ilahî tebliğin sonucu olduğu yönündedir. Zihnin işleyişini, deneysel ve pozitif bilimler ışığında açıklamanın bir imkânı olmadığından Duralı'ya göre, insan için inançtan başka tutunacak dal kalmaz.²²

İnsan, kaynağını kavramlar dünyasından alan söz vasıtasıyla anlar ve anlamlandırır. Öyleyse insan, esas itibarıyla fizik aşkın bir varlıktır. İnsanın fiziği aşan düzlemle yani, Tanrı ve tanrısallıkla ilişkisini inceleyen bilim ilahiyattır. Şu hâlde Duralı'ya göre, insanın fiziki yönünü inceleyen bilim olan antropoloji, ilahiyatın bir kolu olmalıdır. Çünkü insanın manevi yönü varlığının sebebi iken, fiziki yönü varlığının bir cüzünü temsil etmektedir.²³

Kutsal dinlerde dil, tanrısal özün yansıması olarak Tanrı tarafından insana bahşedilmiş bir mucize olarak nitelendirilmiştir.²⁴ Fiziksel dünyanın insanın bilincinde tezahürü ve fizik dünya ile anlamlı ilişkiyi sağlayan dilin insana “verili bulunan” bir şey olduğunu ifade eden Duralı'ya göre; ilk sözlük ve kavramlar kataloğunun, ilk insan olan Hz. Âdem'e verildiği bilgisi Kur'an-ı Kerim'de yer almaktadır. Allah “Âdem'e isimlerin hepsini öğretti. Sonra onları meleklerle yöneltip: “Eğer doğru sözlüyseniz, bunları bana isimleriyle haber verin” (el-Bakara 2/31) ayeti ile ilk insan olan Âdem'i meleklerden daha üstün bir konuma erdiren şeyin, bahsi geçen nitelik olduğunu dile getirmektedir. Duralı, insanın, eşyanın künhüne vakıf olma, hadiseleri anlama ve

²¹ Burhanettin Tatar, *Din Dili*, “Din Dilinin Ontolojik-Tarihsel Karakteri Üzerine Notlar” (İstanbul: Kuramer Yayınları, Nisan 2015), 30-31.

²² Duralı, *Felsefe- Bilim Nedir?*, 61.

²³ Duralı, *Aklın Anatomisi*, 60.

²⁴ Ruhattin Yazzoğlu, Dil-Kültür İlişkisi, *Muhafazakâr Düşünce Dergisi*, 5 (2005), 126.

anlamlandırma yetisinin, dirimsel kökeninden kesbi bir gayret ve sıçramanın sonucu değil, vehbi bir bağışın ürünü olduğu kanısındadır.²⁵

1.2. Söz-Varlık-Anlam İlişkisi

Varlık, üzerine konuşabildiğimiz ve konuştuğumuz her şeyi kapsar. Öyleyse varlığı, ortaya çıkarıp, aşikâr kıldığımız temel birim sözdür. Söz ise, “*belirli bir anlamı dile getirmek amacıyla belli biçimde birleştirilmiş seslerden meydana getirilir.*”²⁶

Bu birleştirme işinin belli bir mantık dâhilinde olmadığını yine dillerin çeşitliliğinden anlayabiliyoruz. Öyleyse bu seslerin bir araya gelişinin, zorunlu ve mantıksal dizilimle değil rastgele olduğunu söylemek mümkündür. Fakat bir araya geliş, her ne kadar rastlantısal olsa da bir defa ortaya çıktı mı, onu ana dilinde kullanan herkes için artık benimsenmiş bir zorunluluktur. Söz ve ona yüklenen temel anlam artık değişmez bir ortaklık ve kesinlik hali almıştır. Bununla birlikte hemen belirtmemiz gereken bir husus, bir söze yüklenen temel anlam dışında yan anlamlar bulunabilir. Yan anlamla kastedilen şey, temel anlamdan farklı olabilir. Değişmeyen şey ise, anlamın esasıdır. Anlamın esasının kaynaklandığı pınar olarak adlandırabileceğimiz kavram, fizik dünyada karşılaşmadığımız bir olgu olduğundan, onun anlaşılma ve araştırılma sahası metafizik olmalıdır. Öyleyse metafizikçi, akıl yürütme yoluyla kavramın, yaşanan dünyada neye tekabül ettiğini tespit ve tayin etmeye gayret eder. Söz vasıtasıyla olayları ve süreçleri inceler. Onun kavramları işlediği yer ise dimağdır.

Var olan ile varlık arasındaki ilişki yine dil marifetiyle kurulmaktadır. Varlığın iki yüzü vardır. Bir yüzü varlığın kendisi iken diğer yüzü ise kavramdır. Kavram, varlığın dildeki yansımasıdır.²⁷

Düşünme ise, başta ifade ettiğimiz gibi, varoluşun gerçekleşmesini mümkün kılan ana umdedir. Şu hâlde “varlığın öz yurdu neresidir?” sorusu belirir ki bunun

²⁵ Lütfi Bergen, Teoman Duralı’da Din, Hukuk, Kültür ve Medeniyet, *Haber Lotus* (2013)

²⁶ Şaban Teoman Duralı, *Aklın Anatomisi* (İstanbul: Dergâh Yayınları, 2022), 59.

²⁷ Ahmet Çapku, “Şaban Teoman Duralı Düşüncesinde Temel Meseleler”, *Temaşa Felsefe Dergisi*, 17 (2022), 11.

karşılığını Duralı en açık şekliyle Eflatun'da bulabildiğini ifade eder. Nitekim Eflatun'un deyişiyle varlığın öz yurdu, biçimsel akıl anlamındaki us; logos, geist²⁸ yani maneviyattır.²⁹

Melekler ve ilk insan Hz. Âdem'e her şeyin ismi teker teker bildirilmiş ve daha sonra bu öğretilenlerden sorulmuştur. İmtihanın başarısı Hz. Âdem olmuştur. Zira O, meleklerin aksine sözlerin manasına, yani varlığın özüne vakıftır.³⁰

Bu vukufiyet, insanın Tanrı hakkında konuşma ve ilahi hitaba muhatap olmasına imkân sağlamaktadır. Bilinen ile bilen arasında çok hassas bir köprü olan dil³¹, imkân, muhteva ve sınırlarıyla insanın yeryüzü serüvenine varoluşsal bir anlam katmaktadır.

Öyleyse dil, insan olmanın başta gelen şartıdır. Başka hiçbir varlıkta bulamadığımız bu özellik insanın alamet-i farikasıdır. Düşüncenin gelişimi, karşılıklı bağlı bulunduğu dil ile paraleldir. Dil geliştiği ölçüde düşünce de gelişir. Dilin zenginleşmesi, özgün düşünceleri ifade etme imkânını arttırdığından düşüncenin de gelişmesine olanak sağlar. "Dil olmadan duyulabilir ama düşünülemez." Hangisinin önce bulunduğunu tayini mümkün olmasa da ikisinin birbirine kaynaklık ettiği kesindir.³²

Duralı dili, düşünmenin zemini olarak ifade etmiş ve bu zeminden uzaklaşmanın, insanlık seviyesinde irtifa kaybına sebep olacağını belirtmiştir. Bugün Türkiye coğrafyasının düşünce üretimi ve felsefe-bilim imkânından yoksun olmasının temel sebebinin, dilin başkalaşması sonucu anlam ve tasavvur gücünü kaybetmesinden kaynaklandığını savunmaktadır.

²⁸ Eflatun, *Devlet* (İstanbul: Kum Saati Yayınları, 2010), 228.

²⁹ Duralı, *Aklın Anatomisi*, 61.

³⁰ Duralı, "Türkçe'nin Felsefe-Bilim Sözlüğü", 502.

³¹ Turan Koç, *Din Dili*, (İstanbul: İz Yayıncılık, 2013), 27.

³² Şaban Teoman Duralı, "Umut etmek hak değil, bir ödevdir." Röportaj Hüseyin Dişli, Ramazan Şahin, *Afak Dergisi*, 8 (2016), 25.

1.3. Kültür Zemini Dil

İnsan, kavrama dayalı bildirişme yoluyla kendine doğanın yanı sıra ve doğanın dışında yeni bir ortam kurmuştur; 'kültür'. İnsanın, bir taraftan doğal diğer yandan ise kültürel bir canlı olması sebebiyle kavşak bir varlık olduğu söylenebilir.³³ Bu yönüyle, yeryüzünde organik varlığının sınırlarını aşarak kendini bir kültür varlığı olarak yeniden üretme imkânına sahip tek varlıktır.³⁴

Kültürün yapıcı ve koruyucu temel unsuru olan dil, felsefe ve bilimin de zeminidir. Düşünmenin dışı vurumu dil ile gerçekleştiğinden filozof ve bilim adamının başlangıç noktası dilidir. Ana dilinde düşünen, tasarlayan ve üreten kişinin özgünlüğü dilinden kaynaklanır. Zira iş gördüğü kavramlar, onun ve toplumunun tasavvur dünyasını içermektedir. Öyleyse dil, hem bireyin hem toplumun hem de kültürün sürekliliğinin teminatıdır.³⁵

Dil sayesinde düşünen insan kendi benliğinin bilincine varır, kendini tanır ve dışı yansıtır. O hâlde dil, hem dış iletişimin hem de insanın kendisiyle olan konuşmaları olan iç iletişimin aracıdır. İnsanın duygu, düşünce ve her türlü durumunun ifade yolu olan dilin yazılı ve sözlü aktarımı ile büyük eserler ortaya çıkmıştır ve çıkmaktadır. Edebiyattan musikiye, mimariden sinemaya, pek çok alanda sanatın üretimi ve kültürün inşasını sağlayan dildir. Kültürel değerlerin inşası, korunması ve aktarılması da yine dil vasıtasıyla gerçekleşir. Şu hâlde hem insan hem de medeniyet, dil olmadan varlığını tesis ve tahkim edemez.³⁶

Duralı'da dil, duygu ve düşünceyi dışı vurma aracı olmanın ötesinde, kişinin yurdu yuvası olma anlamı taşımaktadır. İnsanı kuşatan anlam dünyasının kelimelerle örülmüş bir yapı olduğuna inanmakta ve bu yapıya gelecek her türlü halelde, evvel emirde kişinin kendisinin anlamsızlık bunalımına düşeceği kanısındadır. İnsan teki için geçerli olan bu durum, toplumlar için de geçerlidir. Pek çok söyleşisinde, büyük toplumların dillerine olağanüstü derecede önem verdiğini dile getirmekte, toplumun

³³ Şaban Teoman Duralı, "Bize Gelenler", *İstanbul Üniversitesi Felsefe Arşivi Dergisi*, 26 (1987), 298.

³⁴ Mehmet Ulukütük, *İslam Düşüncesinde Din ve Akıl* (Ankara: Otto Yayınları, 2017), 18.

³⁵ Kılıç, "Teoman Duralı'nın Dil Anlayışı ve Sözlük Çalışmaları Üzerine Bir Deneme", 18.

³⁶ Zeynep Yıldırım, "Ş. Teoman Duralı ve Ali Şeriatî'nin Medeniyet Düşüncesinde İnsan", *Kocaeli İlahiyat Dergisi*, 2 (2021), 657.

kendi öz benliğini koruyup, gelişmesi için dile sadakatin zorunluluğunu vurgulamaktadır.³⁷

Bir kişinin konuştuğu dil, o dilin tarihi ve kültürel yapısını yansıtır. Sürekli kullandığı dil Fransızca olan bir Türk, Türklük özelliklerini kaybetmekten, Fransız gibi düşünmekten hatta jest ve mimiklerini dahi o dile uygun hâlde kullanmaktan kurtulamaz. Öyleyse denilebilir ki, kimlik, kişilik, tavır, tepki ve davranışlar, büyük oranda dilin belirlenimine tabidir.³⁸

İnsan, gerçeklik içinde bulduğu şeyleri dil yoluyla işler ve hakikat tabakasını oluşturur. Gerçeklikteki bu malzemeyi çeşitli ihtiyaçlar düzleminde işlevsel hale getirerek kültürü ortaya çıkaran bireylerin geçmiş, şimdiki zaman ve gelecekle kurduğu bağ da yine dil yoluyla gerçekleşmektedir. Duralı'ya göre, kültürün kurucu unsuru olan insanı belirleyen iki koşul vardır; bunlardan birincisi canlıyı beşer kılan fizyolojik ve biyolojik şartlardır. İkincisi ise beşeri insanlaştıran dile yaslanan toplumsallaşma ve kültürleşmedir.³⁹

Zira insanlar arası iletişim çok büyük ölçüde dille gerçekleşir. Toplumsal ahlak düzeninde, dil yoluyla bildirişen insanların ortaya çıkardığı ürünlerin tamamı kültürü oluşturur. Tüm bu doğa dışı işlemler yoluyla insan, diğer canlılardan ayrılır ve medeniyet kuran varlık konumuna yükselir. Öyleyse dil, insanı bir kültür varlığı olma ve kültürlerin de medeniyetleşmesi sürecinde merkezi bir role sahiptir. İnsan ancak dil yoluyla, beşerliğin üstünde bir kültür varlığı inşa edebilir.⁴⁰

Duralı, dil ile düşünce arasında kurduğu bağı benzer şekilde dil ile kültür arasında da kurmaktadır. İnsanın medeni bir varlık olmasını mümkün kılan etmenlerin başına dili koymaktadır. Yüksek medeniyet seviyesine ulaşmanın, dilin tasavvur gücü ve anlam derinliğine bağlı olduğunu savunmaktadır.

³⁷ Asım Öz, "Teoman Duralı... Bir Felsefe-Bilimcinin Ardından" *Açık Görüş* (11.12.2021)

³⁸ Şaban Teoman Duralı, *Din ve Felsefe- Bilim Açısından Doğu ve Batı Medeniyetleri*, Editör: Aynur Erdoğan Coşkun (İstanbul: Zeytinburnu Belediyesi Kültür Yayınları, 2022), 177.

³⁹ Duralı, *Çağdaş İngiliz-Yahudi Küresel Medeniyeti*, 33.

⁴⁰ Kılıç, "Teoman Duralı'nın Dil Anlayışı ve Sözlük Çalışmaları Üzerine Bir Deneme", 20.

1.4. Dil Bildirişiminde Süreklilik Sağlayan Yazı

Duralı, yazıyı “*dile dökülmüş her çeşit düşünce tasavvur ve hayal ürünün kayda geçilerek kişilerden kişilere aktarılmasını sağlayan sembollere dayalı sistemlerden biri*”⁴¹ olarak tanımlar.

Bütün canlılar âlemi içinde, sadece insan türünde görülen sözlü-kavramlı dil, nasıl ki insan türünü diğer canlılardan ayıran büyük bir değişimse, yazı da insanlık âlemi içinde o denli büyük bir devrim olarak nitelendirilebilir. Özellikle nesiller arası bildirişmeyi mümkün kılması, tarihin seyrini fevkalade değiştirmiş, yazıdan önceki çağlar karanlık çağ olarak kabul edilmiştir. Sadece nesiller arası değil zamandaş nesiller için de yazının, en iyi bildirişme aracı olduğu iddia edilebilir. Çünkü yazı, olağanüstü derecede soyuttur. Zira yapısı itibarıyla zaten soyut olan sözlü-kavramlı dil, yazıya geçirildiğinde, nesneler dünyasından bir kat daha soyutlaşıp kendi bağımsızlığını tesis etmiş olur. Bu durum ise, insanın kültür ürünleri ortaya çıkarmasına zemin hazırlar.⁴²

Medeniyetleşmiş toplumun varlığının devamlılığı da yazıyla doğrudan alakalıdır. Bir toplumun bilincinin temelini yazı oluşturur ve bütün toplumsal birikimi ile iç içedir. Şu hâlde bir toplumun ya da milletin yazıda başkalaşıma gitmesi, Duralı’ya göre toplumun tarihiyle bağını koparması anlamındadır.⁴³

1.5. Yatay ve Dikey Bildirişim

İnsan mütemadiyen kendini bir durum içinde bulur. Bu durum eşsiz olsa da durumun biricikliği bozulup, benzeşen diğer durumlarla benzerliği üzerinden bir aktarıma tabi tutulur. Bildirişme, biricik durumların benzeştikleri durumlar arasında kurulan köprü ile mümkün olur. Bu köprülerin ilk ve en önemlisi kavramlı dildir. Bildirişim, hareketini düşünce ile belirleyerek yapan-eden ve kültür varlığı olan

⁴¹ Şaban Teoman Duralı, *Kutadgubilig Türkçe’nin Felsefe-Bilim Sözlüğü* (İstanbul, Dergâh Yayınları, 2013), 48.

⁴² Duralı, *Kutadgubilig Türkçe’nin Felsefe-Bilim Sözlüğü*, 48.

⁴³ Betül Kılıçkan, *Şaban Teoman Duralı Düşüncesinde Beşeri İnsan Kılan Ana Etken: Ahlâk*, (Denizli: Pamukkale Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2024), 24.

insanın doğadan almayıp kendi kurduğu ilişkiler ağıdır. Bu iletişim, toplumsal uzlaşıya dayalı, temeli dile dayalı bir sistemdir.⁴⁴ *“Dil, bildirişmenin başta gelen mensubu olup belli bir topluma mahsus özgül ses işaretleriyle yürütülen insanlar arası ilişkinin bir çeşididir.”*⁴⁵

Duralı'ya göre, bildirişim iki türdür; birincisi yatay bildirişim; zamandaş olan insanların arasındaki sözlü iletişimdir. Bildirişimin en temelinde, dilin en doğal hali olan yatay bildirişim yani sözlü iletişim bulunur. İkincisi olan dikey bildirişim ise farklı çağlarda yaşayan aynı nesilden insanlar arasındaki yazılı dile dayanan iletişimdir. Bu bildirişim kültür mirasının da taşıyıcısı konumundadır. Dilin başkalaşımı, nesilden nesle aktarılan kültür mirasının da yok olmasına zemin hazırlar. Bir milletin kültür mirasının ortadan kalkması iki aşamalı olarak gerçekleşir. İlk aşama alfabenin yani yazının değiştirilmesi şeklindedir. Bu aşama tarihsel süreç içinde gerçekleşen dikey bildirişimi kesintiye uğratan, geçmişle bağı koparan aşamadır. Böylece sembolleri değişmiş, kimliği belirsizleşmiş ve kültüründen kopmuş bir toplum ortaya çıkar. Ona müteakip aşama ise, dikey bildirişimin değişiminin doğal sonucu olarak sözlü iletişim olan yatay bildirişimin de değişerek yerine hâkim medeniyetin dilini benimsemektir. Sonuç olarak ortaya tümüyle başkalaşmış ve kendilik bilincinden uzak bir toplum ortaya çıkar.⁴⁶

1.6. Türklük ve Türkçe

1.6.1. Türklük Tarihi

İnsanlık tarihi boyunca bütün toplumların, kendi içinde, kültür bütünlüğü bulunmuştur. Bununla birlikte her kültürün, medeniyet seviyesine ulaşmış olduğunu söylemek zordur. Türklük, medeniyet seviyesine ulaşmış ve kendi kimliğini oluşturmuş kültürlerden biridir.⁴⁷ Medeniyet seviyesine ulaşmış Türklüğün anlaşılması için; tarihini, sanat, edebiyat ve musikisini, İslamiyet öncesi ve sonrası

⁴⁴ Duralı, “Türkçe'nin Felsefe Bilim Sözlüğü”, 501.

⁴⁵ Duralı, “Türkçe'nin Felsefe-Bilim Sözlüğü”, 501.

⁴⁶ Hayati Develi, *Türklük Bilimi Araştırmaları*, 2 (1996), 235.

⁴⁷ Şaban Teoman Duralı, “Söz Başı”, *Kutadgubilig Felsefe-Bilim Dergisi*, 1 (2002), 5.

olarak kesin bir ayrıma tabi tutmak gerekir. İslam'dan önce kısmen Göktürk ve Uygur devirlerinde, Doğu medeniyetleri camiasına mensupken, İslamiyet'i kabul edip Müslümanlaşmakla Batı medeniyetleri camiasının dairesine katılmıştır. Böylece tarih boyunca Türklük, bir medeniyetten diğerine geçmekle kalmamış medeniyet öbekleri arasında dahi geçişler yapmıştır. Bu medeniyet camiaları birbirinden olağanüstü derecede farklılıklar arz etmesine rağmen Türklük, asli kimliğini hiçbir zaman yitirmemiştir. Bu geçiş ve değişim hızının ölçülü ve ana eksen etrafında olması Türklüğün taşıyıcı unsurlarını korumasını sağlamıştır. Edebiyat tarihçisi Mehmet Kaplan'a göre Türklüğün değişmeyen ve kimliğini ifade eden ana unsurları; gazilik, velilik ve ahiliktir.⁴⁸

Türklerin tarihte hemen dikkat çeken özelliği, sürekli hareket halinde bir millet olmasıdır. Dünya tarihinin seyrini değiştirmiş başlıca önemli devletleri Hunlar, Göktürkler, Uygurlar, Karahanlılar, Gazneliler, Selçuklular ve Osmanlılar'dır. Tarihe yön veren bu teşkilatlanmanın arkasında Türk boyları bulunmaktaydı.⁴⁹

Türkler, ele geçirmiş oldukları toprakları anayurtları kabul etmiş ve geçmişte kalan yurtlarını hafızalarından çoğu kez silmiştir. Yer değiştirme halinde olan Türklerin bu durumunun sonucu olarak pek çok farklı coğrafyada *Türkeli* veya *Türkili* bulunmaktadır. Ancak her ne kadar farklı coğrafyalarda farklı kültür çevrelerinde bulunsun da Türkler; dil, ordu, devlet teşkilatlanması ve soy taassubuna sahip olmaması gibi özelliklerini daima muhafaza etmiştir.⁵⁰

Türkler için yurt, birinci dereceden önemli olmayıp her gittikleri yerde hemen teşkilatlanıp kurdukları devlet, adeta hayati önem taşımıştır. En başından beri göze çarpan özelliği "ordu kurmak" olan Türklerin bu durumu savaşçılıktan farklı bir yapı arz etmektedir. Nitekim ordunun temel mantığı, "aklın vaz ettiği tutarlılığı yaşıyor olması"dır. Bu da savaşçı olmayan ve askerin ana vasfı olan sıkıdüzen anlamına gelir. Bu disiplin hayatın her alanında kendini gösteren bir akıl işidir. Hareket halinde olduğu hâlde devlet kurma ülküsü Türklere has bir özelliktir.⁵¹

⁴⁸ Duralı, *Omurgasızlaştırılmış Türklük*, 73.

⁴⁹ Yahya Başkan, "Türk Tarihinde Oğuzlar ve Devlet", *İçtimaiyat Sosyal Bilimler Dergisi*, 2 (2022), 483.

⁵⁰ Duralı, *Omurgasızlaştırılmış Türklük*, 31.

⁵¹ Şaban Teoman Duralı ile Felsefe Söyleşileri, "Aile Dini" Kavramı (56. Bölüm @trt2), 9:20.

Türklük, başından beri yiğitlik, kahramanlık gibi askeri yönleri ön planda olan bir özellik göstermiştir ki İslamiyet öncesi medeniyet ortamındaki ‘alp’ tipi, İslamiyet’ten sonra karşımıza ‘gazi’ olarak çıkmaktadır. Bu özellikler ve bu vasıfların kendisinden neşet ettiği kültür, kesintiye uğramadan yakın tarihimize kadar devam etmiştir. Yine Türklüğün bir başka belirleyici yönü eşyanın hakikatine ermiş, hikmet sahibi anlamındaki bilgeliktir ki İslamiyet’ten önce de sonra da en yüksek makam hikmet sahibi, veli diyebileceğimiz zümreye tahsis edilmiştir. Ancak dikkat çekici bir husus vardır ki İslamiyet öncesi Türklerin yücelttiği ve büyük bir kıymet payesi verdiği hikmet, Türklerin Müslüman olmasıyla birlikte, bu alanda büyük bir hürmet ile hizmet edilen bir duruma yüceltilmiştir. Zira Kur’an-ı Kerim’in pek çok ayeti bu özelliğin, Allah’ın seçip dilediğine verdiği ilahi bir imtiyaz niteliğinde olduğunu belirtmektedir. *"Allah, dilediğine hikmet verir; her kime hikmet verilirse, ona çok hayır da verilmiş olur"*(el-Bakara 2/270).

İslam öncesi Türkler ve diğer medeniyet havzalarında kam, bilge ve goşt adıyla anılan bu seçkinler; toplumun öncüsü, derleyip toparlayan, yol gösteren, maddi ve manevi ihtiyaçlara cevap veren, şifacı (hekim) ve en önemlisi devletin kurulup yönetilmesinde de söz sahibi olan zümredir. İslamiyet sonrasında ise arif, veli, erenler, sûfiler dediğimiz hikmet ehli, kılıcıyla ülkeler fetheden gazilerle birlikte gönülleri fethederek, devletin kurulmasında zemin hazırlamış, serpilmesi ve güçlenmesinde büyük bir rol oynamıştır.⁵²

Bu, tarihinden beri içinde bulunduğu habitusun ortaya çıkardığı Türklüğün, kavramlar yoluyla hem ifadesi hem de inşasıdır. Zira yaşanmamış şeylerin izdüşümü dilde bulunmaz. Kavramlar yoluyla belirli bir kültür, değerleri ile örmüş olduğu düşünceleri, evrensel hale getirebildiği oranda özgünleşir, kendini bulur ve itibar kazanır.⁵³

Duralı’ya göre bir toplumun ömrü medeniyetinin felsefileşme safhasına ulaşmasıyla doğrudan ilişkilidir. Türklük tarihinde, hikmet ve onun taşıyıcısı olan bilgelik, medeniyetin kurucusu ve yaşatıcısı olmuştur. Türklüğün, kadim ve köklü tarihinde bilgelik geleneğine çok şey borçlu olduğu söylenebilir. Bu gelenek kesintisiz

⁵² Duralı, *Omurgasızlaştırılmış Türklük*, 74.

⁵³ Şaban Teoman Duralı, “Dârülfünûn Felsefe Bölümü Yüz On Yaşında” *Kutadgubilig Felsefe-Bilim Araştırmaları Dergisi*, 18 (2010), 27.

bir silsile halinde Türklük tarihine mihmandarlık eder ki bu, bir zihniyetin, hayat felsefesinin ve yaşam tarzının aktarımıdır. Bu silsile, Vapşı Bakşı'dan Yusuf Has Hacib'e, Hoca Ahmet Yesevi'den Yunus Emre, Hacı Bektaş Veli'ye kadar uzanan Türklüğün ana omurgasını teşkil ve temsil ederler. Bu ana omurganın aslı esası ise, Türk Dili'dir.⁵⁴

1.6.2. Türkçe

Türkçe adındaki bir dil ilk defa M.Ö 1766'da Çin kaynaklarında geçmektedir. Bu *Turuk* veya *Türük* adıyla bilinen halkın dilidir.⁵⁵ Bugün coğrafi olarak çeşitli lehçe, şive ve ağızlarına, Avrasya denilen yeryüzünün en geniş ana karasının hemen her köşesinde rastlanılabilir. Türkçeyi konuşan her halk için aynı milletten olduğu ileri sürülemez. Ancak bugün Türkçeyi anadil olarak kullanan Cumhuriyet Türkiye'si, Balkan ve Kıbrıs Türkleri, Azerbaycanlılar, Türkmenler, Kırgızlar, Özbekler, Kazaklar ve Tatarların ortak bir dil, din ve milliyet duygusu olduğunu ileri sürmek yanlış olmaz.⁵⁶

Duralı'ya göre Türk dili ve ailesinin, dilbilim açısından akraba dilleri mevcut mu yoksa Türk dilleri ayrı bir öbek mi bunun net bir cevabını vermek zordur. Türk Dillerinin Altay dil ailesine mensup olduğu düşünülür ancak bu da varsayımından ibarettir. Türkçe, eklemeli diller grubundan, sondan eklemeli dil grubuna dâhildir. Birleştirimli olması sebebiyle, yapı ve biçim olarak Latince'yi, eklemesinin sondan olması itibarıyla ise Japonca, Korece, Moğolca'yı çağrıştırır. Ancak, dilbilimsel açıdan benzerlik göstermesi aynı dil ailesine mensup olduğu anlamına gelmez.⁵⁷

“Sondan eklemeli bir dildir. Nerede kiminle akrabadır, nereden gelmiştir, neyin nesi kimin fesi olduğuna ilişkin elimizde hiç inandırıcı bir belge yok. Kuzeyden, denizden gelmiş olması muhakkak ama kuzey de o kadar geniş bir coğrafyadır ki bilmiyoruz.”⁵⁸

⁵⁴ Duralı, *Felsefe-Bilim Nedir?*, 121.

⁵⁵ Duralı, *Omurgasızlaştırılmış Türklük*, 27.

⁵⁶ Duralı, *Felsefe- Bilim Nedir?*, 140.

⁵⁷ Duralı, *Omurgasızlaştırılmış Türklük*, 44-45.

⁵⁸ Duralı, *Din ve Felsefe-Bilim Açısından Doğu ve Batı Medeniyetleri*, 87.

Türk dillini incelerken, yapmamız zorunlu olan bir tarihsel ayrım bulunmaktadır ki bu İslamiyet’i kabulün öncesi ve sonrasdır. Müslüman olmadan önce Türklerin iki ana dilinden bahsetmek mümkündür. Bunlar: Göktürkçe ile Eski Uygurca. Müslümanlığı benimsedikten sonra ise, doğuda Çağatayca; batıdaysa Osmanlı Türkçesi olmak üzere yine iki klasik dil geliştirmişlerdir.⁵⁹

Duralı’ya göre Klasik Türkçe yüksek medeniyet dillerinden biridir. Klasik Türkçe’den kastı, Osmanlı Türkçesi’dir. Bugün kullandığımız, tahrif edilip kirletilmiş Türkçe’nin üstün niteliklere sahip klasik Osmanlı Türkçesi ile bağı yok denecek kadar azdır.⁶⁰

Duralı’nın amacı, Türkçe’nin diğer felsefe dillerinde olduğu gibi düsturlaştırılmış diller ailesine katılmasıdır. Bunun için gerekli olan şeylerden biri Klasik Türkçe’nin korunması, kullanımının yaygın hale gelmesidir. Duralı, Türkçe derken, Klasik Türk Medeniyetleri’nin dilleri olan Arapça ve Farsçayı yabancı unsur olarak görmemekte, bu iki dilin, Klasik Türkçe’nin doğal bir unsuru haline geldiğini dile getirmektedir. Yabancı kelimelerden kasıt ise Avrupa dillerinden devşirdiğimiz, kültür ve medeniyetimizde sindirilmemiş unsurlardır.⁶¹

Duralı, insanın ve toplumun varoluşunu dille açıklayarak, dilin merkezi rolüne dikkat çekmektedir. Toplumun, diline sahip çıkıp, üstün edebiyat orununa yükseltmesini zorunlu görev addetmekte ve Türkçeyi doğru kullanmanın önemine işaret etmektedir. Bütün eserlerini, pek çok dilde yazma imkân ve vukufiyetine sahip olmakla birlikte Türkçe yazmayı yeğlemiştir. Onun dil konusundaki hassasiyetini bütün eserlerinde dili dikkatli ve titiz kullanımdan müşahade etmek mümkündür. Klasik Türkçe’ye bağlılığını daima sürdürmüş, dildeki yaygın kullanılan yabancı kelimeleri değil, dilin aslına uygun olanı kullanmıştır. Terimler konusundaki hassasiyeti, *Kutadgubilig Türkçe’nin Felsefe-Bilim Sözlüğü* adlı eseri ortaya çıkarmasına zemin hazırlamıştır. Türkçe’nin felsefe dili olma istidadı taşıdığına inanan Duralı,⁶² bu dili üstün medeniyet ve felsefe dili orununa yükseltme çabasında olmuştur.

⁵⁹ Duralı, *Sorun Nedir?*, 36.

⁶⁰ Duralı, *Din ve Felsefe-Bilim Açısından Doğu ve Batı Medeniyetleri*, 432.

⁶¹ Duralı, *Sorun Nedir?*, 31.

⁶² Duralı, “Felsefe-Bilim”, 26.

Ona göre, belirli bir terim dağarcığının tespiti, felsefe-bilim geleneği oluşturmaya açısından öncelikle yapılması gereken şeydir. Felsefe-bilim terimlerini açıklamak amacındaki Duralı, bu sözlükte dil felsefesi ile ilgili görüşlerini, dilin kimlik ve kültür ile olan bağına da kendine has üslubuyla dile getirmiştir.⁶³

Ayrıca Türkçe, Duralı'ya göre, zengin ifade imkânına sahip bir dildir. Mesela, çoğu dilde bulunmayan -hürlük ve serbestlik ayrımı gibi- birçok ayrımı, Türkçe'nin veciz ifade gücünde bulmak mümkündür.⁶⁴

Türkçe, felsefe dili olma imkân ve gücünü yaklaşık bin yılı aşan bir süre önce ortaya konulan *Divanü Lûgat'it-Türk* ve *Kutadgubilig* eserlerinde göstermiştir. Türkün kültür ve medeniyet birikimi bu eserlerde en veciz haliyle gün yüzüne çıkmıştır. Hemen ardından dilin ifade gücünü ortaya koyan iki bilge şahsiyet tarih sahnesinde belirmiştir. Bunlardan birincisi, Uygur bilgelerinden; *Gönlün Aslını Öğreten Kitap* (Hsin Tözin Okıdtacı Nom) ile *Vapşı Bakşı*'dir. Burkan geleneğinden olan *Vapşı Bakşı*, bu eserinde, dil, benlik, bilinç, varlık ve içsel yaşantı kavramlarını merkeze alarak, evrenin algılanışında öznel bilincin rolünü ortaya koymuştur. Felsefi yönelim içermesi bakımından önemli olan bu eser, Türkçe'nin anlam gücünü en veciz haliyle ortaya koyması bakımından dikkat çekmektedir. İkincisi ise, Anadolu dervişi, arı duru sesiyle Türkçe'nin yalın anlatımın dahi ne denli derin ve güçlü bir güce sahip olduğunu gösteren Yunus Emre'dir. İnsan, sevgi, özveri, ölüm, iman gibi konuları merkeze alan Yunus Emre, bu denli derin düşünmenin, ancak buna imkân veren bir dil ile mümkün olabileceğini göstermesi bakımından önemlidir.⁶⁵

Bir dili koruyan, o dile bağlı muhafazakârlardır. Korunmamış dil ile ne felsefe yapılabilir ne de bilim. Türkçe, bu bakımdan dillerin en bahtsız sayılabilir. Hem tarihte hiçbir dilin uğramadığı değişimlere uğratılmış, hem de milleti tarafından sahip çıkılmamıştır.⁶⁶ Bu sebeple Duralı bütün eserlerinde Klasik Türkçeyi büyük bir dikkatle kullanmış, felsefesini bu kullanıma uygun şekilde ortaya koymuştur.

⁶³ Duralı, *Sorun Nedir?*, 22.

⁶⁴ Duralı, *Din ve Felsefe-Bilim Açısından Doğu ve Batı Medeniyetleri*, 87.

⁶⁵ Vefa Taşdelen, "Bir Felsefe Dili Olarak Türkçenin İmkânları", *Diriliş Yolunda Türk Düşüncesi Necati Öner'e Armağan* (Ankara: Türk Kültürü Araştırma Enstitüsü, 2013), 5.

⁶⁶ Duralı, *Din Ve Felsefe-Bilim Açısından Doğu Ve Batı Medeniyetleri*, 514.

1.6.3. Türklük ve Felsefileşmiş Medeniyet Seviyesi

Bir kültürün varabileceği en üst seviye, “*felsefileşmiş medeniyet*” seviyesidir. Duralı, medeniyetleri; Doğu medeniyet camiaları ve Batı medeniyet camiaları olarak ikiye ayırmaktadır. *Felsefe-Bilim Nedir?* Adlı eserinin ekler-1 kısmında M.Ö 3500’lerden başlattığı düşünce tarihinin dönüm noktalarının ve önemli şahsiyetlerinin bulunduğu uzun bir tablo yer alır. Bu tabloya göre dünya tarihinde, ana medeniyetler olarak, Çin, Hint ve Batı medeniyetleri camiası tasnifi yapmıştır. Duralı, Çin ve Hint medeniyetlerini Doğu medeniyetleri camiası başlığında incelerken, Türk - İslam medeniyetini ise Batı medeniyetleri camiasına dâhil etmiştir.⁶⁷

Duralı’ya göre, Türklük tarihini milada kadar takip etmek mümkündür. Hatta Türklüğün, Hunluktan geldiği iddialarına göre, bu tarih M.Ö 3. yüzyıla kadar çekilebilir. Türklerin tarihi, Hiongnulara kadar geri götüren görüşe göre, Ön-Türkler, İskitler ve Sermatlarla akraba olabilir. Hiongnunun siyasi birliği altında bulunan Çinlilerin *Tukiyu* dedikleri bu boy, zaman içinde Türk *Türük* adını almıştır. Türk adının kaynağını oluşturan Tukiyular, 552 yılında yöneticilerine karşı ayaklanmış ve Orta Asya’nın kuzey kısmını ele geçirerek burada, büyük bir devlet kurmuşlardır. Ancak kısa bir süre sonra, doğu ve batı olmak üzere ikiye bölünmüştür. Doğu ve Batı Tukiyular arasındaki en belirgin fark, etkilendikleri dış kaynaklardır. Zira Doğu kısmının Çin ile ilişkileri bulunurken Batı Tukiyular ise Hint ve İran etkisine daha açık bir görünüm arz etmektedir. Doğusuna 681, Batısına ise 744 tarihlerinde, Karluk, Basmil ve Uygur Türkleri tarafından son verilmiştir. Batı Tukiyuların Doğuya oranla çok daha az yazılı malzeme bıraktığı söylenebilir. Türk tarihinin ilk ve en eski kültür basamağında Doğu Tukiyular yani Göktürkler bulunur. Göktürkler, medenileşmenin temeli kabul edilen yazıyı bildirişme aracı olarak kullanmıştır. İnsanlaşma sürecinin kültürleşmeyle iç içe olduğu bir gerçektir. Kültür ortamının temelinde olan şey ise kuşkusuz dindir. Doğu Tukiyuların yazıtlarını inceleyen Jean-Paul Roux, yazıtlarda işlenen konuların öncelikle dini konular olduğunu dile getirmektedir. Felsefe-Bilime kaynaklık eden bilgeliğin yaslandığı ana kaynak da büyük ölçüde dindir. Kuzey Moğolistan’da bulunan Orhun Irmağı’nın yatağında bulunan yazıtlarda, din ve bilgelik konularının işlendiği görülmüştür. Türk Düşünce tarihinin kayıtlı ilk örnekleri; 581’de

⁶⁷ Duralı, *Felsefe-Bilim Nedir?*, 192.

Bugut tarafından ortaya koyulmuş olan, Göktürk Devletinin veziri ve kumandanı Tonyukuk'un 725'de 62 satır, Kül Tigin'in 732'de 72 satır ve Bilge Kağan'ın 735'te 89 satırlık yazıtları kabul edilir.⁶⁸

Tarihte Türk adıyla kurulan ilk devlet olan Göktürkler, kısa sürede Orta Asya'nın tamamına hâkimiyet kurmuştur. Türk adını taşıyan kurumsallaşmış bu devlet yapısında, yayıldığı bölgelerde taşlar üzerinde bulunan şekil ve yazılarda Türklük tarihinin izlerini sürmek mümkündür.⁶⁹

Göktürkler'den sonra Türk tarihinde ikinci ana sayfayı açan Uygur Türkleri'dir. Uygurlarda dikkat çeken husus, öteden beri ana geçim kaynakları zanaat (özellikle demircilik) ve hayvancılık olmasına rağmen Türklerin, bu devirde büyük ölçüde irfani ve dingin bir hayat tarzını benimsemiş olmalarıdır. Bunda Çin ve Tibet üzerinden Türklere ulaşan, Budacılığın önemli etkisi vardır. Din boyutlarına ulaşmış bu inanış Türkler arasında saygı ile karşılanmış hatta yönetici ve seçkin zümre tarafından kabul görmüştür. Ne var ki, halkın büyük bir kısmı, atalarından kalan Gök Tanrı inancına sadakatle bağlı kalmayı sürdürmüştür.⁷⁰

Uygurlarda yöneticiler ile halk arasındaki inanç ayrılığını, Bilge Kağan ile Veziri Tonyukuk arasında da görmekteyiz. Bilge Kağan Devleti güçlendirmek için şehirler kurdurmuş ve ilerlemiş medeniyet seviyesi için Budacılığı devlet dini olarak benimsemeyi gerekli görmüştür. Duralı'ya göre Türk tarihinin üç büyük dehasından ilki olan Vezir Tonyukuk, Türkün ana vasfı olan hareket halinde oluş ve savaşçılık gibi özelliklerinin, bu inanışla uyuşmadığı gerekçesiyle şiddetle karşı çıkmıştır. Bu inanışın temeli olan yumuşaklık ve hilmin, Avrasya anakarasında ayak basmamış yer bırakmayan Türklerin, mizacına uygun olmadığını savunmuş ve böylece Türkleri, Çin Medeniyeti'nin baskın kültürü içinde kaybolma tehlikesinden uzaklaştırmıştır.⁷¹ Bilge Tonyukuk, zekâsı, akıllı yönetimi ve stratejik kararları ile Türk birlik ve bağımsızlığında merkezi bir öneme sahiptir.⁷²

⁶⁸ Duralı, *Felsefe-Bilim Nedir?*, 114.

⁶⁹ Ahmet Taşağıl, *Bilge Türk Tonyukuk* (İstanbul: Yeditepe Yayınevi, 2022), 42.

⁷⁰ Duralı, *Felsefe-Bilim Nedir?*, 115.

⁷¹ Duralı, *Felsefe-Bilim Nedir?*, 115.

⁷² Taşağıl, *Bilge Türk Tonyukuk*, 42.

1.6.3.1. Felsefileşmiş medeniyet

Türklerin adeta at sırtında yaşayan göçebe bir toplum olmaları sebebiyle tarih boyunca felsefe ve bilime götürecek bir düşünce sistematiğini kuramadığı iddia edilmiş ve bir milletin en büyük başarısı kabul edilen düşünce ürünlerinden yoksun olduğu ileri sürülmüştür.

“Bütün hayat-ı tarihiyesinde, bütün mevcudiyet-i ictimaiyesinde cengâverlikten büyük bir haslet göstermemiş, zaferden büyük bir zevk duymamış olan Türk milleti neşe-i cihangiri ile fütuhât peşinde koşmaktan fariğ olmamış ki ilim ve felsefeye vakit bulabilmiş olsun.”⁷³

Duralı’ya göre bu iddia, ilk bakışta gerçeklik barındırıyor gibi görünse de durum böyle değildir. Türk toplumunu, tarihten bugüne, başka hiçbir köklü millette rastlamadığımız, büyük felaketlere uğramış olması, bu izlenimi yaratmıştır. Bu felaketlerden ilki; bir milletin maddi ve manevi devamlılığını sağlayan kültürün genetiği diyebileceğimiz, yazı sisteminin Türklerde üç kez başkalaştırılmasıdır. Bu değişimlerden ilk ikisi, Orhun’dan Soydaş, yani Sami kaynaklı Uygur yazısına, daha sonra İslamiyet’i kabulün ardından da Arap harfleri ile yazıya geçiş aşamalı ve yumuşak bir geçiş şeklinde olmuştur. Bunu o dönemin önemli eserlerinden anlamak mümkündür. Nitekim Yusuf Has Hacib’in Kutadgu Bilig adlı eserini 1069-1070’te Uygur yazısıyla kaleme almış, aynı dönemde bu eser Arap harfleri ile de yazıya aktarılmıştır. Müslümanlığa geçişin öncesi ve sonrası arasında katı değişimlerin olmadığını hem Kutadgu Bilig, hem de Kaşgarlı Mahmud’un Divân-ı Lugatî’t-Türk adlı eserlerinin içeriğinde görmek mümkündür.⁷⁴

Duralı’ya göre, Göktürkler ile Uygurlar arasındaki kültür farkı, Uygurlar ile Müslüman olmuş Türkler arasındaki farktan çok daha büyüktür. Uygurlar, Göktürklerle kıyasla daha medenileşmiş bir toplumdur. Bunu dillerindeki kullanılan yaygın kelimelerden de anlayabiliriz. Türkolog Şinasi Tekin’e göre; Göktürkçedeki hâkim kelimeler; savaş, at, devlet kağan iken, Uygurların kullandıkları dilde daha ziyade dini ve manevi kelimeler ağırlıktadır.⁷⁵

⁷³ İsmail Kara, *Bir Felsefe Dili Kurmak* (İstanbul: Dergâh Yayınları, 2012), 61.

⁷⁴ Duralı, *Felsefe-Bilim Nedir?*, 116.

⁷⁵ Şinasi Tekin, “Metinlere Dayanarak Eski Türklerde Göçebe Ve Şehir Medeniyetlerinin Tahlili”, *Edebiyat ve Beşeri Bilimler Dergisi*, 3 (1971) 53.

Ne var ki bunun gibi birçok farklılığa rağmen, Uygurlar, Göktürklerin mirasını reddedip, yazıyı kesip atmamış, aynı dili kullanmaya devam etmiştir. Giderek kavram ve içeriklerindeki farklılaşmayı takip edebildiğimiz bu değişim/dönüşüm tedrici olmuştur. Aynı şekilde Uygur yazısından Arap harfli yazıya geçişte de değişimin yüzyıllar süren zamana yayılan, yumuşak bir geçiş olduğunu söyleyebiliriz. Nitekim en olgun haline on ve on birinci yüzyılda rastladığımız Uygur yazı dilinin tesirini on yedinci yüzyılda Türk Müslüman kültüründe görmek mümkündür.⁷⁶

Demek ki Türk kültürünü taşıyan başat unsur dil, yazı ve üslup olmuştur. Bununla birlikte dilin yaslandığı değerlerden beslenen bilgelik geleneğini de Türk kültürünü ana belirleyicilerinden olmuştur. Özellikle on ve on dördüncü yüzyıl arası bu geleneğin ortaya koyduğu eserler, Türk düşüncesinin de ulaşmış olduğu noktayı göstermesi bakımından önemlidir.

Duralı'nın tahmini on üçüncü yüzyılın sonlarına tarihlendiği, müellifi Burkancı gelenekten (Budist) Vapşı Bakşı tarafından klasik Uygur Türkçesiyle kaleme alınmış, ilk Türkçe felsefe kitabı olarak kabul edilen 'Gönlün Aslını Öğreten Kitap'⁷⁷ (Bilincin Doğası Üzerine) bu hususta en özgün ve dikkate değer eserlerden biridir. Bu eserde Vapşı Bakşı, bilincin, bir canlıyı insan kılan en temel etken olduğunu belirtmektedir. Ben ve ben dışı her şeyden beni haberdar kılan şey bilincimdir. Öyleyse, bilinçsiz varlıktan bahsetmek mümkün değildir. Yani bilgi, ahlak ve nihayet varlığın bağlandığı ana ilke bilinçtir. Özelde sözler, genelde ise dil, bilincimizin dışavurumudur. Yani dil, bilincin ortaya çıkmasını sağlayan bir araçtır. Öyleyse dil, öncelikle benim dünyayla kesişen yöreleri olan bedenimi, daha sonra ise benim bittiği yerde başlayan dünyayı bana bildiren şeydir.⁷⁸ Demek ki insanın hem öz bilinçli bir varlık olarak kendini oluşturması, hem de kendi dışındaki dünyada, oluşturduğu kendine yer bulması dile bağlıdır.⁷⁹

⁷⁶ Duralı, *Felsefe-Bilim Nedir?*, 117.

⁷⁷ Orijinal ismi "Hsin Tözin Okıdtacı Nom" adlı metin Şinasi Tekin tarafından Uygur Türkçesi'nden Almanca'ya "Bilinç Doğasını Öğreten Kitap" (Das die Bewuptseinsnatur lehrende Buch) olarak çevrilmiş, Şaban Teoman Duralı ise Almanca'dan Türkçe'ye metnin ismini "Gönlün Aslını Öğreten Kitap(Eser)" olarak tercüme etmiştir.

⁷⁸ Ümit Özen, *Vapşı Bakşı'nın Nomlar İsimli Eserinin İncelenmesi* (Ankara: Gazi Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, Haziran 2016), 4.

⁷⁹ Ruhattin Yazoglu, "Dil-Kültür İlişkisi", *Muhafazakâr Düşünce Dergisi*, 5 (2005), 127.

İnsan teki için geçerli olan bu durum toplumlar için de geçerlidir. Nitekim bir toplumu millet yapan unsurlar o topluma has nitelikleridir. Bu nitelikler sayesinde diğerlerinden ayrılır ve karşılıklı ilişki içinde bulunur. Bu özelliklerin sürdürülebilmesi, başta dil olmak üzere kültür ve tarihini oluşturan unsurların korunmasına bağlıdır. Dilde aslanan kalıcılıktır. Çünkü dil, toplumun ruhunu ve tasavvurunu taşır. Dilin tasfiye edilmesi o toplumun kültür ve medeniyetinin kısırlaşmasına sebep olur. Dilde yapılan değişiklikler o dili kullanan toplumun kendilik bilincini yok ederek felsefe-bilim yapma imkânına da ket vurmaktadır. *“Zengin söz dağarcığını hâvî diller, hatırı sayılır bir edebiyat geliştirirken kavram haznesi nice yüklü olursa, felsefe-bilimi taşıma imkânı da o denli artar.”*⁸⁰ Yani Duralı’ya göre dilden atılan her sözle birlikte o toplumun ruhundan bir parça da kopup gider ve düşüncesi dumura uğrar. Duralı Türkçe için; *“büyük diller içinde, en gadre uğramış dil”* ifadesini kullanır.⁸¹

Duralı’nın felaket olarak nitelediği yazıdaki başkalaşımın üçüncüsü ise, on dokuzuncu yüzyılın ilk çeyreğinde, milli kültür mirasında ortaya çıkan ani şiddetli, derin kopuş ile Türk dilinde biçimlenmiş bilgelik ve hikmet edebiyatını akamete uğratmıştır.⁸²

1.6.4. Türk Dünyasının Ortaçağı

Duralı’ya göre, takribi on altıncı yüzyıl başları ile on sekizinci yüzyıl arası Türk Dünyası için bir tür Ortaçağ’dır. Bu zaman diliminde, Türkler için büyük zaferlerin yerini yenilgilerin, bilim, sanat gibi alanlardaki eşsiz üretimin yerini var olanı tüketmenin aldığı, ilmi gelişmenin duraksadığı tam bir durgunluk dönemine girilmiştir. Nasıl ki bir insanın yaşamış olduğu tecrübeler acı-tatlı günler iyi-kötü yaşanmışlıklar onun kimlik ve kişiliğini oluşturursa milletler için de durum böyledir. Türklüğün de tarihi tecrübeleri, yaptıkları yapamadıklarıyla milli kimliğini bulduğu ve kemale erdiği dönem bu dönemdir. Zira bir milleti millet yapan ve ona *“özgül tarihi kimliğini”* veren şey sadece kazanmış olduğu zaferler, elde ettiği başarılar değil,

⁸⁰ Duralı, *Kutadgubilig Türkçe’nin Felsefe-Bilim Sözlüğü*, 441.

⁸¹ Çapku, “Şaban Teoman Duralı Düşüncesinde Temel Meseleler”, 12.

⁸² Duralı, *Omurgasızlaştırılmış Türklük*, 76.

çekmiş olduğu sıkıntılar ve yaşadığı acılardır. Üstün kültür başarılarını ancak hayatın her durumuyla yüzleşmiş milletler ortaya çıkarabilir. İşte on sekizinci yüzyıl Türklük için tam da bu anlama gelmektedir. İki yüzyıllık duraksama döneminde aldığı şiddetli darbeler onu kendine getirmiş ve aslını esasını sorgulamaya başlamıştır.⁸³

1.6.4.1. Felsefe-Bilime ramak kala

1800’lerin başlarında Osmanlıların cevaplamak zorunda kaldığı soru “*ben kimim?*” sorusudur. Kendilik, yani ben kimim sorusuna dayanaklarıyla cevap verebilmenin ortaya çıkardığı şey felsefi bilinçtir. Bir toplumun felsefi bilincini ortaya çıkaran şey ise, tarihindeki hukuktan sanata, zanaattan devlete kadar en geniş yapılar üstüne düşünüp, geçmişinden geleceğine projeksiyon tutabilmesidir. Bunu başaracak olan, o toplumun yetiştirdiği bilgeler ve filozoflardır.⁸⁴

Felsefe-bilim ile kendisinden kaynaklandığı bilgeliğin bağlantısını canlı tutan ahlaktır. Bilgelik, beşeri insan katına yükselten tüm özelliklerin zaman ve mekân boyutlarını aşacak boyutta incelmesi ve manevi sahada anlamlandırılmasıdır. Öyleyse, bilgeliğin felsefe-bilimindeki yansıması ve temsilcisi ahlaktır. Bir felsefe-bilimin aslını felsefe onun da temel taşını ahlak oluşturur. Bir felsefe-bilim sistemini oluştururken bilimden başlamak Duralı’ya göre binayı tersinden inşa etmeye benzer. Tarihin de gösterdiği üzere makul olan sıralama bilgelik ile başlamalı, sonra felsefe, daha sonra bilim en son ise fen (teknoloji) şeklinde olmalıdır.

Bilgelik geleneği 600’lerden 1900’lere kadar yazılı bir şekilde gelmiş, takriben 1400 yıl Türklerin düşünce hayatının taşıyıcısı ve aktarmıştır. Müslümanlığın benimsenmesinin ardından bu fikir hayatı, daha intizamlı bir görünüm arz etmiştir. Özellikle 1800’lerden önce ermiş, bilgin veya arif kişi ile halktan kişiler arasında - bugünkü durumun tam tersine- dilde, zihniyette ve davranışta göze batacak bir farklılık bulunmamaktaydı. Bu sayede düşünen kişi, halkın ne duyup düşündüğünü yakından takip etme imkânına sahipti. Bu durumda bir tek eksik vardı; o da ilim değil, bilimdi. 1900’lerin başında bunun temini için gerekenler yapılmaya başlanmıştı ki, “*birtakım esrarengiz eller 1930’lardan sonraki Türk nesilleri ile geçmişlerinin tamamı*

⁸³ Duralı, *Omurgasızlaştırılmış Türklük*, 80.

⁸⁴ Duralı, *Omurgasızlaştırılmış Türklük*, 81.

arasında geçit vermez duvarlar örüp, onları Tekmil tarihi müktesebatından yoksun kılmışlardır.”⁸⁵

1.6.5. Türkçe’nin Kaderi

Bir toplumun kültürel olarak ilerlemesi ve medeni bir toplum olup olması Duralı’ya göre diline gösterdiği ehemmiyetle doğru orantılıdır. Kültürün baş etmeni dildir. Dilin taşıyıcısı ve öğreticisi ise kadındır. Öyleyse kadın, kültürün de ilk ve son omuzlayıcısı olarak ifade edilebilir. Bir toplumda kadın ayaktaysa, kültürün kurtulma şansı vardır. Kadın, diline sahip çıktığında o dil yaşamaya devam eder. Kendi milletinden ve dilinden olmayan biriyle evlenen bir kadının çocuklarına kendi dilini öğretip öğretmemesinden, diline sahip çıkıp çıkmadığı anlaşılır. Duralı bu konuda Türkçe’nin en bahtsız dil olduğunu dile getirir.⁸⁶

“Dil medeniyetin üstün insan yaşayışının bel kemiğidir. Kültürde ilerlemeyen, düşük kalan toplumların dilleri de düşüktür ve dillerine bakım göstermezler. Örnek biziz, yeryüzünde bizim kadar diline sahip çıkmayan, dilini saymayan, diliyle ilgilenmeyen ikinci bir toplum bana gösteremezsiniz.”⁸⁷

Duralı, bugün içinde bulunduğumuz ahlaki yozlaşmayı, felsefe-bilim yapma imkânına ulaşamamayı ve başka kültürlerin içine eriyip gitmeyi, dil ve dinine sahip çıkmamayla ilişkilendirmiştir. Ahlak, edeb, vicdan, din, kültür, medeniyet kavramları Duralı’da iç içedir. Bir milletin, özellikle de kadınının, tarih ve kültürüne sahip çıkmaması, o milletin kaybolup gitmesine sebep olur. Onu taşıyan başat unsur olan kadının, diline sahip çıkma özelliğinin zayıf olmasına rağmen, Türkçe’nin tarihte kaybolup gitmemesi, Duralı’ya göre Osmanlı’nın bu dili koruma konusunda gösterdiği büyük hassasiyetten kaynaklanmaktadır.

⁸⁵ Duralı, *Felsefe- Bilim Nedir*, 132-133.

⁸⁶ Duralı, *Din ve Felsefe-Bilim Açısından Doğu ve Batı Medeniyetleri*, 530.

⁸⁷ Duralı, *Din ve Felsefe- Bilim Açısından Doğu ve Batı Medeniyetleri*, 103.

1.6.5.1. Osmanlı koruması altında Türkçe

Duralı'ya göre, bir medeniyet, kendinden daha üst bir medeniyetin toprağını ele geçirdiğinde, o üst medeniyetin dilini kullanmaya başlar. Selçuklu Devleti de İran topraklarını ele geçirdikten sonra Büyük Selçuklu ve Anadolu Selçuklu Devleti'nin resmi dili Farsça olmuş, Türkçe'nin kullanımı halk tabakasında, konuşma dili ile sınırlı hale gelmiştir. Türkçe konuşmak cahillik ve kabalık belirtisi olarak görülmüştür. Osmanlı'ya gelindiğinde ise Türklüğün en büyük işareti olan dilini yayma politikası izlenmiş, özellikle Fatih ve Yavuz Döneminde Acemleşmeyi önleme amacıyla Türkçeye olağanüstü bir teveccüh gösterilmiştir.

“İran'ı ele geçirmiştir, bir müddet sonra Türkçeyi unutup Farsça konuşmuşuzdur. Selçuklu Devleti'nin resmi dili Farsçadır. Beğenmediğimiz, sevmediğimiz Osmanlı gelmeseydi Türkçe bugün yoktu. İyi mi olurdu, kötü mü olurdu artık her birimizin kendi yargısına kalmış bir şey ama Türkçeyi kurtaran Osmanlı olmuştur.”⁸⁸

Dil ile birlikte Türklerin İslam'ı kavrayış ve anlayış tarzını, Farslaşmaktan koruyan, Türkün asli vasıflarını koruma altına almak ve öz kimliğine sadık kalmasını sağlayan yine Osmanlı olmuştur.⁸⁹

Osmanlı'nın son dönemi Türkçe, gerek anlatımının vecizliği gerek söz dağarcığının genişliği ile zirve noktaya ulaştığını söylemek mümkündür. Dilin bütün imkânlarını kendine has üslubuyla kullanarak Türkçe'nin en veciz eserlerini vermiş kişi ise Duralı'ya göre Ahmet Hamdi Tanpınar'dır.⁹⁰

1.6.5.2. Türkçe'nin zirvesi Tanpınar

Düşünceleri ortaya çıkaran edebiyatın, en baş göstergesi dildir. 18. yüzyılda Türkçe'nin Fransızca etkisiyle kalıplaşmaya ve sıkı kurallar dâhilinde düzenlendiği görülmektedir. Fransızcanın kendine has aşırı derecede kurallarla örülmüş olağanüstü bir kavram dokusunun 1870'lerden sonra Türkçede etkisinin iyiden iyiye belirmeğe başladığını ve Abdülhamid döneminde (1876-1909) zirveye ulaştığını söyleyebiliriz.

⁸⁸ Duralı, *Din ve Felsefe- Bilim Açısından Doğu ve Batı Medeniyetleri*, 396.

⁸⁹ Duralı, *Omurgasızlaştırılmış Türklük*, 60.

⁹⁰ Şaban Teoman Duralı, *Öyle Geçer Zaman Ki* (İstanbul: Dergâh Yayınları 2022), 240.

Bu dönemde dilde muazzam bir düzenlenme halini müşahade etmek mümkündür. Duralı'ya göre Türk tarihinin üç önemli dehasından sonuncusu Abdülhamid'dir. Duralı, 2. Abdülhamid Han'ı “*çölde vaha, kutupta yetişmiş bir hurma ağacı*” olarak tasvir etmektedir.⁹¹ Sultan 2. Abdülhamid döneminde gördüğümüz, doğrudan toplumu ilgilendirmeyen salt bilimlerin zirveye ulaşması, (matematik, fizik gibi) buna karşılık toplumu ilgilendiren konularda beyan edilen fikirlerin ise istibdat ile gölgelenmesidir.

Bu durumda edebiyat önemli bir rol oynamış, örneğin fikir içermeyen şiir türü olan lirik şiir bu dönemin ortaya çıkardığı bir tür olmuştur. Bu şiir türünün en önemli temsilcileri Ahmet Haşim sonrasında ise Yahya Kemal'dir. Bu fikir temelinde ilerleyen edebiyat anlayışının izi Cumhuriyet'in ilk yıllarına kadar sürülmektedir. 19. yüzyıl Türk Edebiyatı'nda üslup ve söz ustalığının ulaştığı nokta mükemmeldir. Ve bunun en güzel temsilcisi Ahmet Hamdi Tanpınar'dır. Tanpınar, “*Türkçe'nin zirveye çıktığı ve şaheser bir dil olma noktasıdır.*”⁹² Duralı'ya göre, Tanpınar, Yahya Kemal'in devamı sayılabilir. Bu isimler Türk edebiyatında, üslup arayışındaki son isimlerdir. Sonrasında dil zevki ve ustalığı bakımından tedrici bir azalma açıkça görülmektedir. 1950'lilerde Osmanlı'dan gelen yüksek dil ustalığı son demlerini yaşamış, harf inkılabı ile büyük bir darbe almış ve 27 Mayıs 1960 ihtilali ile yerle bir edilmiştir. 1960 darbesi ile 1920'lerde başlayan geçmişi toptan reddetme durumu, son noktasına ulaşmıştır. İnfaz hükmü uygulanmaya başlamış ve geçmişin izlerini taşıyan her türlü şeyden bir an evvel kurtulmaya bakılmıştır. Bu kıyımın en insafsız dilde yapılmıştır. Zira “*dil, bir toplumun manevi kültür hazinesidir. Dili ortadan kaldırmak o toplumu öldürmek demektir.*”⁹³

1.6.6. Türkçe'nin Felsefe Dili Olma İmkânı

Bir dilin felsefî düşünme gücü, o dilin edebiyat ve düşünce geleneği ve toplumsal yaşama tarzında ortaya çıkmaktadır ve dilin sahip olduğu en büyük felsefî zenginlik, din, bilim, felsefe ve sanat eserleri ile kavramsal bir yapısının oluşmuş olmasıdır. Türkçe'nin de bir şiir dili olarak gelişmiş, incelmış ve ifade gücünü bulmuş

⁹¹ Şaban Teoman Duralı, Yusuf Kaplan'ın Açılım Programı, (Bölüm 2 Tv 5, 2016)

⁹² Duralı, *Öyle Geçer Zaman Ki*, 240.

⁹³ Duralı, *Öyle Geçer Zaman Ki*, 240.

olması, sahip olduğu en büyük imkânlardan biridir. Nitekim Türkçe'nin içinde var olan sözlü gelenek unsurları, büyük bir tecrübenin yoğunlaşmış ifadeleridir. Tüm bu tecrübe ve birikimin sonucunda Türkçe, insan, varlık, bilgi ve zaman gibi asli meselelerdeki birikimi felsefe için bir imkân oluşturabilir. Örneğin, Arapça ile yapılan felsefeden önce Arap dilinde güçlü bir şiir geleneği bulunmaktaydı. Şiirde işlenen dil, felsefe metinlerinin çevirileri yoluyla felsefî bir nitelik kazanmış ve İslam felsefesi bu dil üzerine bina edilmiştir. Bir toplumun sanat ve felsefede atılım yapabilmesi için öncelikle kendi sosyal, kültürel ve zihinsel dünyasını geliştirmiş olması gerekmektedir. Eğitimsiz ve bağınaz toplumlardan felsefî, sanatsal ve bilimsel gelişmeler beklemek beyhudedir. Nitekim dil, düşünce ile gelişir. Eğitim, edebiyat ve mantıkla zenginleşir. Bu zenginleşmede en büyük katkı, o milletin yetiştirmiş olduğu şairler, edebiyatçılar, din adamları ve filozoflardır.⁹⁴

Türkiye'de çağdaş felsefe etkinliklerinin beşiği, İstanbul Üniversitesi Felsefe bölümüdür. Bu bölümün 1930'lardan bugüne değin sergilediği manzara, Türklüğün yirminci yüzyılda manevi-fikri olarak içinde bulunduğu trajik durumu ortaya koymaktadır. Bu dildeki felsefe yapma imkânına vurulan en büyük darbe Duralı'ya göre yazının değiştirilmesidir. Bu da fikri - manevi çöküşün başta gelen sebebi olmuştur. Duralı'ya göre;

“Fecî sonuçlar doğurmuş yazı başkalaşması (métamorphose) ve bunun beraberinde getirdiği dil yıkımı yaşanmasaydı Felsefe Bölümünden en azından iki filozofun -Hilmi Ziyâ Ülken ile Nermi Uygur- dünya sahnesine çıkmasına tanık olabilirdik.”⁹⁵

Dilin, yüksek edebiyat seviyesine erişmiş olması, onu kullanan toplumun kültürleşme ve medenileşme seviyesinin göstergesidir. Buna bağlı olarak, kavramlar ve onların seslendirilmiş ifadesi olan sözlerin felsefe-bilime imkân tanınması da yine dilin kurumlaşmış olması ile yakından ilişkilidir. Türkiye'nin yakın tarihi ve yetiştirmiş olduğu isimlerin incelenmesi, dilin, felsefe-bilim imkânını değerlendirmek bakımından önem arz etmektedir.⁹⁶

Örneğin Hilmi Ziya Ülken, Felsefenin -belki de bütün insan uğraşlarının- en zoru olan metafizik araştırmayla uğraşmış ve *Varlık ve Oluş* (1969) başlıklı anıt eseri ortaya çıkarmıştır. *Ahlâk* (1946) isimli eseri de çok önemli bir çalışmadır. Ne var ki bu

⁹⁴ Taşdelen, “Bir Felsefe Dili Olarak Türkçe'nin İmkânları”, 8.

⁹⁵ Duralı, “Dârülfünûn Felsefe Bölümü Yüz On Yaşında”, 28.

⁹⁶ Duralı, “Felsefe-Bilim”, 25.

eserlerin yazarının, felsefe bölümündeki işine 27 Mayıs 1960 askerî darbesi sonrasında son verilmiştir. Yazının üstün felsefe niteliklerinden boşaltılması üzerine eklenen siyasi kargaşa durumu, felsefe-bilimin Türkiye’de gelişim sürecini tıkamıştır. Ülkenin ise, başlamış olduğu felsefe-bilim alanından devam etmektense romandan sosyolojiye varıncaya kadar pek çok farklı alanda eser vermeyi tercih etmiştir. Çünkü düşünce birikiminden kopmuş toplumun, metafizik cinsten bir ağırlığı kaldırması imkânsızlaşır.⁹⁷ Yine, benzer şeyler Nermi Uygur için de geçerlidir. Ek olarak Uygur o dönem klâsik Türkçe’nin tamamen yok olması sebebiyle, *felsefe yüklü en nitelikli çalışmalarını* yabancı dilde kaleme almak zorunda kalmıştır.

Dil öğrenme kabiliyeti ile bir dilin inceliklerine vakıf olup o dilde hissetmek farklı şeylerdir. Ancak Uygur’da bu ikisi de mevcuttu. Pek çok dilde en zorlu felsefî konuları rahatlıkla ve sözlerin ruhunu nüfuz ederek kaleme alabilmiştir. Bu denli yetenekli ve bilgili Nermi Uygur, felsefenin hak ettiği değeri gördüğü bir coğrafyada doğsaydı, bugün dünyadaki konumu çok farklı olabilirdi. Dilsizleştirilmiş ve kökleri sökülüp atılmış bir toplumda daha fazlası yapılamamıştır. Nermi Uygur’da üstüne bina edeceği felsefesinin dilini, söz dağarı ve üslubuyla kendisi inşa etme cihetine gitmiştir. Dil olmadan felsefe olamayacağından, içinde bulunduğu durum onu buna mecbur bırakmıştır. 20. yüzyılda, üç bin yıllık geçmişe sahip bir milletin, felsefecisine yaptığı muameleye bakarak, bugün neden bir felsefe-bilim geleneğimizin olmadığını cevabını bulabiliriz.⁹⁸

Duralı, felsefe-bilim geleneğinin ancak, inanç ve tecrübenin omuz omuza vererek oluşturabileceğine inanır. Ona göre bilim, bütünlük arz etmelidir. Bu, aklın potasında pişirilen tecrübe ile üretilen sistematik bilgilerin oluşturduğu bütünlüktür. Dolayısıyla inanç, dil ve tecrübeleriyle bağını koparan bir toplum için, felsefe-bilim imkânsız hale gelir.⁹⁹

Türkiye’nin içinde bulunmuş olduğu durumun, tam olarak bu olduğunu belirten Duralı, bugün bir felsefe-bilim geleneğimizin olmadığını dile getirir. Felsefe bölümünde eğitim veren hocaların da Avrupa’da belirmiş olan felsefe geleneklerinin

⁹⁷ Duralı, “Dârülfünûn Felsefe Bölümü Yüz On Yaşında”, 28.

⁹⁸ Duralı, “Dârülfünûn Felsefe Bölümü Yüz On Yaşında”, 29.

⁹⁹ Ahmet Dağ, “Ş. Teoman Duralı Düşüncesinde Metafizikten Makinaya Batı Medeniyeti”, *Felsefe ve Sosyal Bilimler Dergisi*, 22 (2016), 247.

takip etmenin dışında bir üretiminin olmadığını dile getiren Duralı'ya göre, kendimize has bir gelenek oluşturabilmemiz için önce felsefecilerimizin özgün ve önemli şeyler söylemesi gerekir ki onları takip eden talebeleri de bu üretime katılabilsin.¹⁰⁰

Duralı'ya göre Türkçe, vukufiyet ve terim dağarı açısından felsefe-bilim dili olmaya uygun bir dildir. Türkçe'nin hem doğu hem de batı kültür ve medeniyetlerinden etkilenmiş olması, zengin bir dil olduğuna işarettir. Bulunduğu coğrafyanın farklı kültür ve medeniyetlere yakın olması itibarıyla de Türkçe şanslı bir dil sayılabilir. Ancak, bu farklı etkilere açık olma durumu, dile zarar verecek bir hal de alabilir. Nitekim Türkçe'nin bu durumu hususunda fikir ayrılıkları ortaya çıkmıştır. Türkçenin, diğer dillerden aldığı kelimeleri dilin zenginliği olarak değerlendirenlerin yanı sıra, dilin bu kelimelerden arındırılması gerektiğini savunanlar da bulunmaktadır. Bu durum pek çok alanda özellikle de felsefe-bilimde kavram kargaşasına sebep olmaktadır. Duralı, bu kavram kargaşasının önüne geçmek için kavrama en uygun anlamın titizlikle belirlenmesi gerektiğine inanmaktadır. Özellikle de Felsefe gibi üst düzey teorik çalışmada bunun hayati öneme sahip olduğu düşünen Duralı bu amaçla *Kutadgubilig Türkçe'nin Felsefe-Bilim Sözlüğü* adlı eseri kaleme almıştır.¹⁰¹

1.6.7. Kutadgubilig Türkçe'nin Felsefe-Bilim Sözlüğü

Duralı Türkçeye olan vefasını, bu alanda önemli bir boşluğu dolduran çalışmasıyla bir kez daha göstermiştir. Eserin söz başı kısmında, belli bir söz dağarının tespiti ile bir felsefe-bilim geleneğinin oluşturulmasında ilk ve hayati adım olduğunu dile getirir. Türk Felsefe-bilim Kurumu'nun takım çalışması geleneğinden yoksun oluşunun, bu denli büyük bir yükün altına tek başına girmeye sevk ettiği Duralı, *Kutadgubilig Felsefe-Bilim Araştırmaları Dergisi'nde* A, B, C, Ç gibi harflerden oluşan bölümleri peyderpey yayınlayarak tashih ve eleştirilere sunmuştur.¹⁰²

¹⁰⁰ Çapku, “Şaban Teoman Duralı Düşüncesinde Temel Meseleler”, 10.

¹⁰¹ Kılıç, “Teoman Duralı'nın Dil Anlayışı ve Sözlük Çalışmaları Üzerine Bir Deneme”, 19.

¹⁰² Duralı, *Kutadgubilig Türkçe'nin Felsefe-Bilim Sözlüğü*, 15.

Eserde Duralı, felsefe yapmanın inceliklerini ve felsefe yaparken kullanılacak dili de konu edinmektedir. Bu yönüyle de farklı bilim alanlarda çalışma yapacaklar için de kılavuz niteliği taşımaktadır.¹⁰³

Eser sadece Türkçe terimleri ele almamakta, ayrıca Duralı'nın dile dair tanımlamaları, dilin kimlik ve kültür ile bağıını açıklamaktadır. Duralı'nın dile dair değerlendirmeleri dilin kültür ve kimlikle ilişkisi gibi konuları ve Türkçe'nin dilbilgisiyle alakalı birtakım mülâhazaları içerdiğinden eserde dil felsefesi ile ilgili görüşlerinin bulunduğu da söylenebilir. Duralı'nın dile yaklaşımı ve dili kültürle ilişkilendirirken kullanmış olduğu yeni kavramlar, kendi felsefesini ortaya koymaktadır. Bu sebeple eser, Türkçe için son derece büyük bir öneme haizdir.¹⁰⁴

Türkçe bir felsefe dili olarak *Divanü Lûgat 'it-Türk* ve *Kutadgu Bilig*'te büyük bir kültürel birikim ortaya koymuş ve bin yılların ifade ve anlam derinliği bu eserlerde billurlaşmıştır,¹⁰⁵ diyen Duralı'ya göre, tarihte pek çok kez inkitâyâ uğramış bir dil için, ondaki felsefe yapma imkânını ortaya çıkarmak bir ödevdir.

1920'lerin sonlarından itibaren yazı ve dilde yapılan değişim Türkçe'nin felsefe-bilim dağarını büyük ölçüde yıkıma uğratmıştır. Bu durumda yapılması gereken, yeniden felsefe-bilim ıstılahı oluşturmaktır. Ne var ki Türkçe konuşan felsefe-bilimciler arasında bir uzlaşım olmamıştır. Bir kısmı dil kuralları ve zevkini hiçe sayarak yeni kavramlar uydururken, çoğunluğu yabancı dillerden ithal edip kullanmayı tercih etmiştir. Duralı ise, *Kutadgubilig Felsefe-Bilim Sözlüğü* ile “hem dilin kurallarına hem de alışıl gelmiş dil zevkine uyarak, gerektiği zaman ve zeminde, yeni bir ıstılah türetmeye girişmiştir”.¹⁰⁶

Duralı için Türkçe'de bulduğuna inandığı teorik ifade gücünü bu eserle kalıcı hale getirmiş ve felsefe-bilim alanında yürünecek yepyeni bir yol açmıştır.

¹⁰³ Kılıçkan, *Şaban Teoman Duralı Düşüncesinde Beşeri İnsan Kılan Ana Etken: Ahlâk*, 22.

¹⁰⁴ Kılıç, “Teoman Duralı'nın Dil Anlayışı ve Sözlük Çalışmaları Üzerine Bir Deneme”, 22.

¹⁰⁵ Duralı, *Felsefe Bilim Nedir?*, 113-114.

¹⁰⁶ Duralı, *Kutadgubilig Türkçe'nin Felsefe-Bilim Sözlüğü*, 13.

BÖLÜM II

Ş. TEOMAN DURALI'DA DİN

2.1. Beşeri İnsan Olduran Din

Din, pek çok tanımlaması yapılmış kavramlardan biridir. F. H. Bradley'e göre, din “varlığımızın her veçhesiyle iyiliğin bütün gerçekliğini anlatma teşebbüsüdür”.¹⁰⁷ Bütün dinlerin paylaştığı ortak özellikleri kapsayacak bir tanımın zorluğu açıktır. Buna rağmen denilebilir ki din, *birtakım inançlar, fiiller ve cemaatin ortak tecrübeleriyle ve bireysel tecrübelerle inşa edilmiştir, kendini adamayı, ibadeti ve odaklanmış bir hayat istikametini ilham eden veya gerektiren bir nihai gerçeklik tasavvuru etrafında tesis edilmiştir*.¹⁰⁸

Duralı düşüncesinde din, hayatın kendisidir. Hayat ise, dirimsel canlılıkla birlikte, biyolojik süreç ötesine geçen bir kuşatıcılığı ifade eder. İnsan, ancak din ile dirimsel faaliyetlerinin bütünü olan yaşamının üstüne çıkabilir. Dirim faaliyetlerinin sonlanması ile ortaya çıkan ise ölümdür. Dirimsel yaşam sürmenin ötesinde bir hayatı inşa edememek ise, beşerilik derekesinden çıkamamış olmayı ifade eder.¹⁰⁹

Duralı; dini, insanı insan yapan unsur olarak açıklarken sıklıkla beşer-insan ayrımı yapar. Kastettiği beşer, Ali Şeriatî'nin tanımlamasıyla; varlıkların gelişim süreçlerinin sonucu olarak yeryüzüne gelmiş ve bugün de yaşamakta olan, bu türden milyarlarca canlının hala yeryüzünde eylemde bulunduğu canlı türüdür. İnsan ise; beşer türünün yükselerek erişebildiği, “olmak” durumuna ermiş, üstün, bir varlıktır.

¹⁰⁷ Michael Peterson, William Hasker, Bruce Reichenbach, David Basinger, *Akıl ve İnanç Din Felsefesine Giriş* (İstanbul: Küre Yayınları, 2017), 21.

¹⁰⁸ Michael Peterson, William Hasker, Bruce Reichenbach, David Basinger, *Akıl ve İnanç Din Felsefesine Giriş*, 22.

¹⁰⁹ Duralı, *Sorun Nedir?*, 22.

Dinin ilgilendiği işte bu varlıktır.¹¹⁰ Bu varlık, kan ve kemikten daha fazlasıdır. İnsan bunun bilincine vardığı zaman, kendi insanlaşma sürecini (kemal yolculuğu) başlatır.¹¹¹ Bu yolculukta insanın yolunu aydınlatan ise dindir. Zira insan anlamını ancak kendisinden daha yüksek bir referans çatısına bağlanarak kazanabilir.¹¹²

Şu hâlde insanın bambaşka bir varlık olarak teşekkülü, fiziki organizma temeline dayansa da, ondan çok daha üstünü olması, kendini tanzim ve terbiye etmesi ile mümkündür.¹¹³

Yeniçağ din dışı Avrupa medeniyeti, insanı ölümlü ve ölümlülüğünün farkında olan varlık olarak tanımlar. Onlara göre bu insanın trajedisidir. Fakat Herakleitos insanı, tanrısal yasadan beslenen varlık¹¹⁴ olarak niteler ki bu vasıf insanı sadece ölüme yürüyen değil ölümü aşip ötesine geçebilen bir varlık haline getirir. İnsanı, yaşamanın ötesine taşıyan bu hakikat, onu doğrudan felsefenin konusu olmaktan çıkarıp mistikliğin alanına dâhil eder. Bu alanla ilgili bildiğimiz her şeyi öğreten ise dindir.¹¹⁵

İman, bilgi, dünya, ahiret, yaratan ve yaratılan ayrımını şüpheyi yer bırakmamacasına yapan yine dindir. Görünüş olarak beşere benzese dahi şeref, haysiyet, adalet, merhamet ve güzellik gibi duygulardan yoksun olan kişi insanlaşmamış demektir. Nitekim insan bilgi ve imandan müteşekkil bir varlıktır. Bilgi ve iman, kökleri bakımından aynı fakat amaçları bakımından farklıdır. Bilgi, kanıtlanabilir inançlardan oluşurken, iman bilimce açıklanamayan manevi âlemin konusudur. Din ise, bu manevi âlemi aydınlatan yegâne kaynaktır.¹¹⁶ Din, hayatın nihai anlamını öğretir ve varoluşun geniş açıdan tahlilini yapar. Varlığın nereden geldiğini, amacını ve nereye akacağını anlatır ki bunu insanın deney ve gözleme dayalı bir şekilde tespit etmesi imkânsızdır.¹¹⁷

¹¹⁰ Ali Şeriatî, *İnsanın Dört Zindanı* (Ankara: İşaret Yayınları, 2005), 14.

¹¹¹ İbrahim Kalın, *Açık Ufuk* (İstanbul: İnsan Yayınları, 2021), 18.

¹¹² Kalın, *Açık Ufuk*, 175.

¹¹³ Muhammed İkbal, *İslam'da Dini Düşüncenin Yeniden İnşası* (İstanbul: Timaş Yayınları, 2022), 141.

¹¹⁴ Herakleitos, *Fragmanlar* (İstanbul: Türkiye İş Bankası Yayınları, 2020), 100.

¹¹⁵ Duralı, *Sorun Nedir?*, 22.

¹¹⁶ Dağ, “Ş. Teoman Duralı Düşüncesinde Metafizikten Makinaya Batı Medeniyeti”, 247.

¹¹⁷ Ali Bardakoğlu, *İslam Işığında Müslümanlığımızla Yüzleşme* (İstanbul: Kuramer Yayınları, 2020), 66.

Duralı, dinin esaslarından birinin, ruhun varlığına iman olduğunu dile getirir. Ruhun varlığı ise, insanın geleceğinin teminatıdır. Zira yaşamı anlamlı kılan şey, ruh ve beden birbirinden ayrıldıktan sonra yeni bir hayatın var olmasıdır. Ölüm ile bütün hikâyesinin bitecek olması insanı anlamsızlık ve başıboşluğa sürükler. Hayatı yokluktan ibaret kabul eden insan, kendi ve kendi dışında var olanlar üzerinde düşünmeyi gereksiz görür. Böylece ahlak ortadan kalkar. Ahlaklı olma, temelde din ve dinin buyruklarını şartsız kabul etmeyi gerekli kılar. Çünkü din, hayat içinde düzen ve buna bağlı olarak ölüm ve ötesinin varlığını bildirir. Ölüm ötesi ise, ruhların hesaba çekileceği gerçeğini ifade eder.¹¹⁸

Duralı'ya göre, insan için hayat, ruhunun nefsini aşmasıdır. Nefsin arzularını aşıp ruhun hâkimiyetini sağlamaya yönelik tüm çabaların kurumsallaşmış hali ise dindir. Dünya hayatında ruh ile nefis birlikte yol alır. Dinin asli görevi, insanı ölümden sonraki salt ruh hayatına alıştırmaktır.

Toplum, kültür; insan ise ruh ve nefis düzleminde yaşar. Ancak yeni bir hayat anlamındaki ahirette ruh, tek başına söz sahibidir. Öyleyse bu dünyada ruh ne derece güçlenirse aradaki geçiş olan ölümden ve sonrasında o derece rahat edecektir. Dolayısıyla Duralı'ya göre hem bireysel hem toplumsal yaşamla iç içe olan din, insan için en hayâtî kurumdur. Eğer din anlaşılmaz ya da yanlış anlaşılırsa felaketlerin kapısı açılmış olur.¹¹⁹

İnançlar, tarihin başından beri var olmuştur. Toplumsallaşma ile birlikte sistemleşen inançlar, devleti meydana getiren önemli unsurlardan biri olmuştur. İnançların sistemli bütünlüğü olan din ise tanrı, insan ve evreni açıklamakta, insanın yaşamda ne yapması gerektiği ve ölüm hakkında bilgi vermektedir. Tanrı ile insan ve insan ile insan arasındaki ilişkinin mahiyetini açıklayan tek kurum yine dindir.¹²⁰

Duralı tüm bu tanımlamalarıyla dine büyük ölçüde ruhi ve metafizik bir anlam yüklemekte ve hayatı aşan boyutlarıyla ele almaktadır. Ahiret perspektifinden yapılan bu değerlendirmenin büyük oranda sübjektiflik içerdiğini söylemek yanlış

¹¹⁸ Zeynep Yıldırım, “Ş. Teoman Duralı ve Ali Şeriatî'nin Medeniyet Düşüncesinde İnsan”, 652.

¹¹⁹ Duralı, *Sorun Nedir?*, 22.

¹²⁰ Ayhan Bıçak, *Devlet Felsefesi Eleştiriler ve Öngörüler* (İstanbul: Dergâh Yayınları, 2016), 30.

olmaz. Bununla birlikte ruh ve imana dair bilgiye kaynaklık edenin, öteden beri din olduğu konusunda Duralı ile ittifak eden pek çok görüşe rastlamak mümkündür.

2.2. Din-Kültür İlişkisi

İnsana hayat yolculuğunda, doğrudan ya da dolaylı olarak bir tanrının rehberlik etmesine din diyoruz. Tarihten beri din ile kültür, anlam bakımından birbirine uyum halinde olmuştur. Arapça’da ‘temeddün’ kelimesi kültür veya medeniyet anlamındadır ve din ile aynı kökten gelir. Duralı, insanın bir kültür varlığı olmasını, insanın insan olmasını sağlayan din ile bunun üzerine inşa ettiği kültürleşmenin birbiriyle bağlantısını dikkat çekici şekilde açıklamıştır. Nitekim Duralı’nın eserlerinde medeniyet kavramının, din ve kültür ile birbirine bağlantılı şekilde ele aldığını görmek mümkündür. Duralı, insanın beşerlik katmanından başlayan sürecini; dinden kültüre, kültürden hukuka, hukuktan devlete ve devletten medeniyete doğru yol alan bir düşünce sistemi olarak ifade etmiştir.¹²¹ Ona göre kültür, dinden bağımsız bir şekilde düşünülemez ve ele alınamaz. Tarihin hiçbir döneminde, din dışında oluşturulmuş bir kültür olmamıştır.¹²²

İnsanın dünyada muhtaç bir varlık olması, doğayı ihtiyaçları doğrultusunda inşa etmesini sağlamıştır. İnsanın, kendi cinsleriyle birlikte maddi-manevi her türlü inşası ona kültür ortamını vermiştir.¹²³ Nitekim insanın doğayı değiştirip dönüştürmesi, doğaya hâkimiyet kurup onda kültürel unsurlar ortaya çıkarmasının yolunu açmıştır. Doğanın mekânlaşması sonucu mekân kültür için zemin oluşturmuştur. Duralı, insan ile doğa arasındaki bu ilişkiyle insanın kendini kültürel bir varlık olarak ortaya koyduğunu düşünmektedir.¹²⁴

Duralı’ya göre, insanın inşa ettiği kültür ve medeniyet açısından bakıldığında, insan olma ve insan kalmanın en temel meselesi de dindir. Zira din hem bireysel hem

¹²¹ Merve Nur Çelikel, *Türkiye’deki Tartışmalar Bağlamında Teoman Duralı’nın Medeniyet Anlayışı* (Edirne: Trakya Üniversitesi, Yüksek Lisans Tezi, 2021), 83-84.

¹²² Kılıçkan, *Şaban Teoman Duralı Düşüncesinde Beşeri İnsan Kılan Ana Etken: Ahlâk*, 56.

¹²³ Yıldırım, “Ş. Teoman Duralı ve Ali Şeriatî’nin Medeniyet Düşüncesinde İnsan”, 653.

¹²⁴ Elife Kılıç, “Teoman Duralı’da Mekân, Kültürel Seyyahlık ve Medeniyet İlişkisi”, *Rumeli’de Dil ve Edebiyat Araştırmaları Dergisi*, 36 (2023), 666.

de toplumsal yaşamın ilkelerini bildiren ana kaynaktır. Bunun yanında hayatın, bilim ile açıklanamayan yönlerinde beliren, *ne* ve *nasıl* gibi soruların cevabını veren yegâne kurum yine dindir.¹²⁵ Nitekim insan sadece biyolojik değil aynı zamanda kültürel bir canlıdır. İnsanın değer üreten yönü, onu açıklamada; din, sanat ve kültürel unsurları da zorunlu kılmaktadır.¹²⁶

İnsanın bir kültür varlığı olması, topluluk halinde yaşama zorunluluğundan kaynaklanır. İnsanın beşer ve ruh yönünün tekâmül ettirmesi ile kişi kimliğini oluşturur. Kimlik oluşumunda ise hem kişinin kendi nitelikleri hem de kültürel çevresinden kaynaklanan özellikler etkilidir.¹²⁷ Duralı düşüncesinde beşerden insana, insandan kültüre, kültürden medeniyete doğru bir geçiş bulunur.

Duralı'ya göre, belli bir kültürü oluşturan şey, bir ya da birkaç merkezi inanç çerçevesinde tutarlı bir düzleme oturmuş inanç topluluklarıdır. İnanç topluluklarının oluşturduğu kültürlerin üstünde bulunan, yüksek kültür topluluğuna ise medeniyet denir. Bu inançların içine doğulur. İnsan, yaşamsal ve fiziksel alanda kültür ortamını hazır bulur. Şu hâlde bir şeyi hazır bulmak onun varlığının içine doğan insan varlığından daha önce bulunduğu kanıttır. Gelenek, adet, anane gibi insanın kültür tarihini oluşturan her şey onun varlığını anlamlandırır.¹²⁸

Din kavramından türetilmiş adalet, kanun, nizam ile temellenmiş ve kültür çerçevesinde inceltilerek bir yaşama biçimine dönüşmüştür. Bu doğal eğilim; sağlık, eğitim, sanat, yeme-içme gibi hayatın her safhasında, insan seçim ve eylemlerini mayalayan bir ana kaynak durumundadır. Kaynağını dinden alan ve insan topluluğunu medeniyet onuruna yükselten, kültürdür.¹²⁹

¹²⁵ Yıldırım, “Ş. Teoman Duralı ve Ali Şeriatî'nin Medeniyet Düşüncesinde İnsan”, 659.

¹²⁶ Gülhan Şerbetçi, “Ş. Teoman Duralı'nın Biyoloji Felsefesi Anlayışı İçerisinde İnsanın İki Boyutu”, *Bartın Üniversitesi İslami İlimler Fakültesi Dergisi*, (2023), 101.

¹²⁷ Yıldırım, “Ş. Teoman Duralı ve Ali Şeriatî'nin Medeniyet Düşüncesinde İnsan”, 655.

¹²⁸ Kılıçkan, *Şaban Teoman Duralı Düşüncesinde Beşeri İnsan Kılan Ana Etken: Ahlâk*, 54.

¹²⁹ Kılıçkan, *Şaban Teoman Duralı Düşüncesinde Beşeri İnsan Kılan Ana Etken: Ahlâk*, 45.

2.2.1. Din Temelli Türk Kültürü

Duralı'ya göre Türk'ün tarih sahnesinde bir yıldız gibi parlaması, İslam dinini benimseyerek Batı medeniyet bloğuna geçişi ile başlamıştır. İslam medeniyeti ise, altın çağlarını Türkler sayesinde yaşamıştır. Parlak bir geçmişi ve zengin kültürel yapısı ile İslam medeniyeti, çok çeşitli kültür havzalarını ve farklı milletleri barındırmıştır. Öncelikle dili, dini ve ırkı ne olursa olsun her bir ferdi insan olarak gören ve değer veren İslam medeniyeti bu barışçıl yaklaşımı ile çoğulculuğun yeryüzündeki temsilcisi olmuştur.¹³⁰

Başından beri Türk kültürüne içkin olan ve İslam'ın en mümtaz makamı tahsis ettiği hikmet, Türk-İslam medeniyetinin ana dayanağı olmuştur. Bu felsefi altyapıdan beslenen sanat, siyaset, ahlak, iktisat gibi alanlar üzerinde tarihin görmüş olduğu en büyük medeniyetlerden biri yükselmiştir. Hikmet, Duralı'nın önemle üzerinde durduğu kavramların başında gelir. Bilgelik ve felsefe sevgisi anlamındaki hikmet olmaksızın bir toplum medeniyet seviyesine ulaşamaz. İslam düşüncesinde de merkezi bir öneme sahip olan hikmet, toplumu hem zihinsel hem de ahlaki alanda düzenleyen ana kaynaktır. Irk, renk gibi kalıtsal unsurlara değil, dil, din, sanat, tarih, edebiyat, siyaset, hukuk gibi değerlere yaslanarak devlet şeklinde örgütlenmiş topluma millet denir. Zengin tarihsel birikime sahip olan Türk'ün en büyük ülküsü *millet devleti*'dir. Evrimsel-kalıtsal her türlü ayrımı reddeden ve insanı, ahlaki seçimlerine göre değerlendiren İslam düşüncesinde de devlet, millet temellidir.¹³¹

Prof. Dr. İhsan Fazlıoğlu'na göre millet olmanın temeli anlamdaş olmaktır. Bu da anlam, kavram ve değer birlikteliğine sahip olmaktır. Devlet, aynı kavram örgüsü içinde hayat süren insanların birlikteliğidir.¹³² Türk'ün devlet ülküsü, kaynağını soy, kabile ırk gibi dirimsel kökenlerden değil, dinin amaçladığı barış toplumunun, değer temelli birlikteliğinden almaktadır. Duralı, Türk kimliğinin iki bileşeninden birinin Türk dili, diğerinin ise Müslümanlık olduğunu ifade etmektedir.¹³³

¹³⁰ Alev Topuz, Ş. Teoman Duralı'da Felsefe-Bilim (Kırklareli: Kırklareli Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, Temmuz 2018), 77.

¹³¹ Duralı, *Hayatın Anatomisi*, 373.

¹³² İhsan Fazlıoğlu, *Kendini Aramak*, (İstanbul: Papersense Yayınları, 2016), 171.

¹³³ Veysel Ergüç, "Erken Cumhuriyet Dönemi Türk Modernleşmesine Eleştirel Bir Yaklaşım: Şaban Teoman Duralı Örneği", *İnönü Üniversitesi Uluslararası Sosyal Bilimler Dergisi* (2023), 207.

“Türkler için dil, dinle neredeyse aynı değerdedir. Bu nedenle dili kaybetmekle dini kaybetmek arasında çok kolay bir bağ kurulabilir. Öyleki etnisite, dil, kültür ve din birbirinin içine ayrılmaz bir şekilde geçmiştir. Bu iç-içelikler yumağının ürettiği “kimlik” yapısının, özellikle dilin kaybedilmemesi konusunda sergilenen duyarlılık, bir çözüm olarak kurumsal arayışları dili korumanın mümkün tek yolu olarak öne çıkarmıştır.”

Nitekim bir dinin mensubu bulunmak, dünyayı ve içinde süregiden hayatı o dinin üretmiş olduğu perspektiften değerlendirmek demektir. Her din gerçekliğini, içinde yaşadığı kültürün dil dünyasında kazanır. Bir toplumun kimliğinin bileşenlerinden olan din, o toplumun milli değerleriyle hemhal olmuş dil düzeneği içinde kurumsal hale gelir. Dil ile din arasındaki bu bağdaşlık kültürel kimliği oluşturur. Dinin, hayatın dışına itilmesi ile beliren dildeki değişimdir. Bugün din dilinin hızlı bir şekilde sekülerleşmesi bu durumun bir sonucudur.¹³⁴

2.3. Kültürün Manevi Temeli

Kültür, yeşerdiği doğanın etkilerini taşır. Bu etkilerin yansımalarına ise belirli bir kültüre mensup kişilerin zihniyetlerinde rastlanır. Zira her insan mensup olduğu kültürün zihniyetiyle yoğrulmuştur. Bireyin zihniyet unsurlarını edinip içselleştirmesi eğitim yoluyla gerçekleşir. Başta anneden olmak üzere zamanla genişleyerek toplum çevrelerinden, beşerî-insanî unsurların doğal akışı içerisinde öğrenilmesi eğitim ve terbiyeyi ortaya çıkarır. Terbiyenin ise büyük bir kısmı ahlaki ve dinidir.¹³⁵

Duralı, insanı diğer canlılardan ayıran en önemli özelliği, kültürel kalıtımın taşıyıcısı olması olarak belirtir. İnsanın ortaya koymuş olduğu ahlaki değerler ve buna bağlı olarak ortaya çıkan kültürel unsurlar nesilden nesle aktarılan bir yapı arz etmektedir.¹³⁶ Duralı’ya göre, insanın yaşamasının tek imkânı toplum-kültür ortamında olmasına bağlıdır ve yaşamını devam ettirebilmesi için birtakım kurallara uyma zorunluluğu vardır. İnsanın yaşamını düzenleyen bu kurallar terbiyedir. Terbiye ise, kaynağını dinden alır. İster tek tanrılı ister çok tanrılı isterse de pagan olsun, bütün

¹³⁴ Necdet Subaşı, “Dil ve Din: Kimliğin Kadim Bileşenleri”, *Türkçem, Ana Dilim, Geleceğim Türkçe'nin Ana Dil Geleceği Sempozyumu*, (31 Mart, Dortmund), 4-5.

¹³⁵ Duralı, *Hayatın Anatomisi*, 392.

¹³⁶ Şerbetçi, “Ş. Teoman Duralı’nın Biyoloji Felsefesi Anlayışı İçerisinde İnsanın İki Boyutu”, 105.

toplumların kökeni dine ve manevi bir güce dayanır. Yani denilebilir ki her toplum din üzerine kuruludur. İlk insandan bu yana hayatı şekillendiren ve yönlendiren dindir. Yeryüzünde medeniyetin ilk örnekleri yine din etrafında şekillenmiştir. Din, maneviyattan güç alarak madde ve maddeselliği anlamlandırmanın imkânı olmuştur.¹³⁷

Din, inananlarına çeşitli toplumsal olay ve durumlarda takip edecekleri tutum ve tavırları belirleyen bir zihniyet kazandırır. Dinin bu işlevinin üç boyutlu olduğu görülmektedir. İlk olarak insana hayat için bir rehber sunar. Bu yönüyle insanların hayatta karşılaştığı yeni olay ve durumlara cevaplar sunan, insana nasıl yaşaması gerektiğine dair yol gösterici olan bir zihinsel içerikler sistemidir. İkinci olarak; aile, ekonomi, siyaset, sanat, eğitim gibi pek çok kurumun insan hayatındaki yerini belirlemedeki tutumunu belirler. Son olarak ise dünyayı anlama ve kişinin dünyadaki konumunu belirleme ve hayata bu perspektiften bakma açısından inananlarının zihniyetini kurar.¹³⁸

Din esaslı kültürün zihniyet yapısı ve insanın toplumsal- kültürel bir varlık olma iradesinin en önemli etkeni edeptir. Edep ise beşerde tabiatı itibariyle bulunan bir değer değildir. Öyleyse beşeri insanlaştıran edep duyusunun kaynağı nedir? sorusunun cevabını Duralı'ya göre felsefe-bilimden, örneğin evrimden alamayız. Cevap alabileceğimiz tek kapı dindir. Edebin, her türlü dini inanıştan neşet edip felsefi olarak sistemleştirilmesi ile ortaya çıkan ise, ahlaktır. Şu hâlde insan, tam anlamıyla bir maneviyat varlığıdır.¹³⁹

¹³⁷ İlhan Yıldız, “Teoman Duralı'nın Metafizik, Din ve Ahlak Anlayışı”, *Çankırı Karatekin Üniversitesi, Adam Akademi Sosyal Bilimler Dergisi*, 2 (2023), 519.

¹³⁸ Ejder Okumuş, *Meşruiyet Ekseninde Din ve Devlet* (İstanbul: Pınar Yayınları, 2003), 69-70.

¹³⁹ Esra Kartal Soysal, “Teoman Duralı'nın Biyoloji Felsefesi Yaklaşımının İndirgemecilik Holizm Bağlamında Bir Çözümlemesi”, *Kutadgubilig Felsefe-Bilim Araştırmaları Dergisi*, 46 (2022), 102.

2.4. Ahlâkın Dindeki Kaynağı

İlahi tebliğe dayanan tüm dinlerin ana gayesi ahlaklı bir toplum vücuda getirmektir. Son peygamber Hz. Muhammed'in "ben ahlaki güzellikleri tamamlamak için gönderildim" sözü, bu amacı açık bir şekilde ifade etmektedir.¹⁴⁰

Din, esasını iman eden ile edilen arasındaki temel farktan alır. İman eden, edilenin yarattığı varlık olduğundan, yaratıcı o varlığı eksiksiz bir şekilde bilip tanırken, iman etmesi istenen varlık ise yaratıcıyı ancak onun dilediği ölçüde tanıma imkânına sahiptir. Yaratıcının insana seslenişi iki şekildedir: Birincisi, yaratıcının kişiye doğrudan seslenişi ki buna vicdan demektedir. İkincisi ise, ilahi seslenişin bir aracı vasıtasıyla toplumsallaşarak ulaşması ki bu da vahiydir.¹⁴¹

Yaratıcı ile yaratılan bambaşka varlıklar olduğuna göre, din, mantığın temel kurallarından biri olan çelişmezliğe özde uygundur. Nasıl ki bir insan bedenlen birbirinden farklı yerlerde ve zamanlarda aynı anda bulunamazsa, bir varlığın da hem yaratan hem yaratılan olması mümkün değildir. Yaratılmışların fiziksel-biyotik yanları büyük bir oranda anlaşılabilir. Ancak yaratıcının yapısı insan açısından bilinemez bir şeydir. Bütün yaratılmışlar arasında sadece insanda fiziki yapıyla doğrudan ilişkilendiremediğimiz manevi bir yön bulunmaktadır. Bununla birlikte insanın diğer canlılarla paylaştığı, bir fizik-kimya varlığı anlamındaki bedenlilikler. Bunun üzerinde bir varlık katmanını oluşturan maneviyat ise bilinen evrende sadece insana has bir durumdur. Aynı kökten gelmekle birlikte, bilgi ile iman izledikleri yol ve ulaştıkları hedef açısından farklılaşır. Her ikisi de neşet etmekle birlikte bilgi, kanıtlanabilir inançlar sahasına girerken, iman ise şüpheden uzaklaşmış ancak kesin kanıta dayanmayan inançlardır. Bilgi, insanın kendisi ve kendisi dışındaki dünyayı tanınması, anlaması ve anlamlandırması içindir. Dinin temelini oluşturan iman türünden inançlar ise insana malumat sunma amacıyla değildir. Bu inançlar, insanın bireysel ve toplumsal yaşama düzenini sağlamaya yönelik rehber özelliğindedir.¹⁴²

Ahlak, Arapça'da *huluk* yani yaratılış ile aynı köktendir. Yaratılış nasıl ki cismin yapısı ise ahlak da ruhun yapısını ifade eder. Yaratılış cisimsel eylemlerden

¹⁴⁰ Mehmet Aydın, *Din Felsefesi* (İzmir: İzmir İlahiyat Fakültesi Yayınları, 2001), 306.

¹⁴¹ Duralı, *Felsefe-Bilim Nedir?*, 17.

¹⁴² Duralı, *Felsefe-Bilim Nedir?*, 18.

doğan hallerin ifadesi iken ahlak, ruhsal-manevi eylemlerden doğan hallerdir. Kur'an-ı Kerim'de ahlakın insana verili bulunan fitrat ile açıklandığı ayetteki ifadeler şu şekildedir: *“O hâlde yüzünü, Allah'ı bir tanıyarak dine, Allah'ın insanları üzerine yaratmış olduğu fitratına doğrult. Allah'ın yaratışında bir değişiklik bulunmaz. Dosdoğru din budur. Fakat insanların çoğu bilmezler.”* Fıtrat burada insanın ruhunu meydana getiren manalar toplamı olarak belirtilmiştir.¹⁴³

İnsan bilinebilir cisimler dünyasını manevi-ruhi yönünde yer alan akıl ve zihin aracılığıyla bilip değerlendirdiğine göre manevi yönü maddi yönünü kapsar durumdadır. Manevi yönü maddi yönünü kavramakla birlikte manevi yönü bilmenin her türlü aracının tespitine kapalıdır. Yani manevi yönü ilkece bilinemezdir. Çünkü cisimli ve böylece bilimsel araştırmaya konu edilebilecek olan maddi yönüdür. İnsan, diğer bütün canlıların aksine yaşamını, inançlarını ve akıl yürütmelerini ile kendisi kurmaktadır. İnsan kendi yaşamını kurmakla kalmamış, doğal çevresini de kendi kültür ortamına uyumlu hale getirmiştir. Kendinden kaynaklı öz kuvvesi olan aklın yargılama ve muhakeme etme kabiliyeti insana maddi âlemi biçimselleştirme imkânı tanır. Özünden kaynaklı bu kuvve ile insan doğanın içinde ve doğaüstü bir varlıktır. Bu kuvveyi fiile dönüştürmenin pek çok yolu olduğundan, insan bu yollardan birini tercih etme iradesi bulunan özden hür bir varlıktır. Dine göre, bu imtiyaz yaratıcının sadece insana bahsettiği bir şeydir. Bu ayrıcalığın bedeli ise ağırdır. Zira bu, insanı sürekli olarak tercih yapma durumuyla karşı karşıya bırakarak, tercihleri ile kendi varoluşunu inşa etme zorunda bırakır. Ne var ki yaratıcı, insanın tercih ve kararlarında daima yanındadır. Nerede, nasıl ve hangi çağda yaşarsa yaşasın her bir insanın her bir kararında ona doğru tercihte bulunmasını telkin eden vicdan dediğimiz iç sesimiz yaratıcıdan gelmektedir. Bu sesin dıştan, kutsal metinler vasıtasıyla gelmesi ise vahiydir. Bununla birlikte yaratıcının bu seslenişine kayıtsız kalıp kalmama keyfiyeti yine insanın iradesine bırakılmıştır.¹⁴⁴

İnsanın yaratıcı ile bağıını berraklaştırıp anlaşılır kılan, yaratıcının elçileri vasıtasıyla gönderdiği tebliğlerdir. Bu kudret, hayat boyunca kendini tekrar tekrar kurarken insanın yürümesi gereken yolu ona bildirir. Öyleyse hem iç hem dış dünyayla ilişkisinde onu yönlendirebilecek mahrem bir merci vardır. O merci insanla doğrudan

¹⁴³ Taha Abdurrahman, *Bilgi Ahlaktan Ayrıldığında* (İstanbul: Pınar Yayınları, 2022), 94.

¹⁴⁴ Duralı, *Felsefe-Bilim Nedir?*, 19.

yahut vahiy kanalıyla ilişki halindedir. Ancak bu ilişki dahi insanda belli bir eğitim, tecrübe ve yaşantının süzgecinden geçerek ahlak halini alır. Yani ahlak, insanda doğuştan bulunan kuvve değildir. Doğuştan olsaydı içgüdüden farkı kalmazdı. İnsandaki ahlak duyusunu zihni faaliyetlere benzetebiliriz. Nasıl ki anlam gücü insanda bir imkân olarak bulunmaktaysa, ahlaklı olma istidadı da insanın berberinde getirdiği bir kuvve durumundadır. Aslına bakılırsa ahlaklı olmak da bir zihin faaliyetidir. Sonradan yaratılmış bir varlık için mükemmellik imkânsızdır. Ancak mükemmellik fikri zihnin nihai hedefidir. Yani ahlaklılık kavrayışı ile mükemmellik fikri ayrılmaz şekilde iç içedir. Temelini inançtan almayan ahlaklılık ise sahtedir. Öyleyse insanı ahlaka yönelten, bireysel düzlemde vicdan iken, toplumsal düzlemde örfün dayandığı din duyusunun kaynağı olan ilahi tebliğdir. İnsana doğayı bilim öğretirken, ahlakı harekete geçiren din eğitimidir. Bu her iki yönün dengeli bütünlüğü ise akl-ı selim olan kâmil insanın varlığının sebebidir.¹⁴⁵

Aliya İzzetbegoviç'te ahlak, “*isteklere ve davranış kaidelerine dönüştürülmüş din*”dir. Yani insanın diğer insanlara karşı tavrının, Allah'ın varlığı gerçeğine uygun olmasıdır.¹⁴⁶ Din, bilgi ve tasdik anlamında iken ahlak, bu bilgi ile uyumlu bir şekilde sürülen hayattır. Kur'an-ı Kerim'de sıklıkla tekrar edilen “*İman edin ve iyi amellerde bulunun*” emri, din ile ahlakın her daim birlikte bulunması gerektiğine işaret etmektedir.¹⁴⁷

Duralı, modern insanın yaratıcının içten seslenişi olan vicdanını baskılayıp, dıştan seslenişi olan vahyi yok saydığını iddia etmektedir. Aklın yaratıcıyla bütün bağlarını kopararak ilkesiz, değersiz ve kontrolsüz hale gelmesi insanlık için irtifa kaybindan fazlasına sebep olmaktadır. Modern insanın bugün en önemli kaybı Duralı'ya göre ahlaktır. Onun ahlak anlayışını kavrayabilmenin yolu, ahlak ile birlikte kullanıp açıkladığı kavramları tanımaktan geçmektedir.

¹⁴⁵ Duralı, *Felsefe-Bilim Nedir?*, 20.

¹⁴⁶ Aliya İzzetbegoviç, *Doğu Batı Arasında İslam* (İstanbul: Yarın Yayınları, 2011), 176.

¹⁴⁷ İzzetbegoviç, *Doğu Batı Arasında İslam*, 181.

2.4.1. Akl-ı Selim ve Sağduyu

İnsan, fıtratında var olan nitelikleri dolayısıyla inancını makul temellere dayandırma ihtiyacı duyar. Mesela Hz. İbrahim'in putları reddedip arayışa girmesinde etkili olan şey, aklı ve sağduyusudur. Kur'an-ı Kerim, inancın temeline akletmeyi, inançsızlığın ve yanlış inanışlara sapmanın temeline ise akletmemeyi yerleştirmiştir.¹⁴⁸

Duralı'ya göre insan bir ahlak varlığıdır. Ahlak ise insanın akl-ı selim ve sağduyu ile düşünme yeteneğine sahip olmasından kaynaklanır. Sağduyu Duralı'ya göre duyuların ötesine geçip yaşantı ve tecrübe alanını doğrudan ilgilendiren kapsamlı bağlantılar kurmaya gönderme yapmaktadır. Yani akl-ı selim-sağduyu, duyu verileri üzerinde bir değerlendirme yapar. Duyu verilerini toplama görevi zihnin bir özelliği iken bu veriler üzerine düşünme ve onları değerlendirme akl-ı selim-sağduyunun işidir ve bunun sonucunda yaşama dair kural ve ölçüler belirler. Bu kurallar ise gelenek haline gelip örfü oluşturur. Bir örf, evrensel nesnellik kazandığı ölçüde ahlaklaşır. Bir toplumda akl-ı selim -sağduyu düzeyi yüksek- insanlar, bilgelerdir. Duralı; bilgeliği, *“tanrısallığın mütalaa edildiği ilahiyat ile felsefe arasındaki geçiş evresi”* olarak tanımlar. Ağırılık merkezi sezgi olan bilgelik, biçimsel olmadığından bilginin konusu olamaz. Onu ancak yaşayan bir örnekten yaşayarak öğrenir ve aynı şekilde öğretebiliriz.¹⁴⁹

Yaşamın temel unsurlarını inşa edenler, istisnai bir sezgi duyusuna sahip olan akl-ı selim kimselerdir. Bilge denilen bu kimseler, kadim toplumlarda, önderlik ve rehberlik görevindeki kişilerdir. Akl-ı selim bilgeliğin kendisinden fışkırdığı pınardır.¹⁵⁰

¹⁴⁸ İbrahim Kaplan, “Din, Fıtrat ve Akl-ı Selim İlişkisi Üzerine”, *Çukurova Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 2 (2017), 75-76.

¹⁴⁹ Yıldız, “Teoman Duralı'nın Metafizik, Din ve Ahlak Anlayışı”, 517.

¹⁵⁰ Duralı, *Sorun Nedir?*, 20.

2.4.2. Edep Duyuşu

“Davet, iyi tutum, incelik ve kibarlık, hayranlık ve takdir” gibi kelime anlamlarına gelen edeb, Zebîdî’ye¹⁵¹ göre “insanlar içinde eğitilmiş kişinin (edîb) eğitimle (te’dîb) kazandığı durumdur”. Başından beri edeb kavramı ahlâkî-dinî kurallar, gelenek ve görenek, muâşeret kuralları gibi anlamları yanında aydın olabilmek için gerekli bilgileri ve genel kültürü ifade eden bir terim olarak da kullanılmıştır.¹⁵²

İnsanoğlunun varlıklar âleminde meydana getirdiği kültürün bireye ve topluma yansıyan iki ana unsuru bulunmaktadır. Toplum-kültür ortamında insan, belirli kurallar çerçevesinde yaşamak durumundadır. İnsan yaşamını tanzim eden bu davranışlar edebî tezahürüdür ve edep, din kaynaklıdır. Dinden neşet eden edebî, felsefe tarafından sistemleştirilmesi ile ahlak meydana gelir. Toplum içinde ne kadar birey varsa o kadar değişken var demektir. Şu hâlde, bu dereceden değişkenin bulunduğu ortamı, belli bir nizam ve tertip içinde tutabilecek tek kurum din kaynaklı edep yahut felsefenin çarkından geçmiş ahlak ve ondan türeyen hukuk olmalıdır. “*Din vücut verdiği edebî hikmeti sebebidir. Din, edeb uğruna vardır. Olmayaydı edeb de türevi ahlak da olmayacaktı.*”¹⁵³

Duralı, edeb ile ahlakı zaman zaman aynı anlamda kullanırken, çoğu zaman edebî kaynağını dinden alan olgu, ahlakı onun sistemleştirilmiş hali olarak tanımlamaktadır.¹⁵⁴

Edebî ana unsurlarını öğrendiğimiz kaynak ise Kur’an’dır. Edebî, insanın ve dünyanın her türlü hal ve şartında en doğru şekilde uygulayanlar büyük oranda peygamberlerdir. Özellikle de dinin kemâle erdirildiği noktada son mesajı tebliğ eden Hz. Muhammed, edebî zirvesini temsil etmektedir. Edebî mantık çerçevesinde sistemleştiren ise filozoflardır. Edebî aklı aşan ilkelerini vaaz eden Peygamberler,

¹⁵¹ Hindistanlı Dil Alimi Muhammed Murtaza Zebîdî (1732)

¹⁵² Mustafa Çağrı, “Edeb”, TDV İslâm Ansiklopedisi, <https://islamansiklopedisi.org.tr/edep#1>.

¹⁵³ Duralı, *Hayatın Anatomisi*, 394.

¹⁵⁴ Yıldız, “Teoman Duralı’nın Metafizik, Din ve Ahlak Anlayışı”, 519.

kutsal kişilerdir. Filozofun kurduğu sistem her türlü eleştiriye açık durumda iken peygamberin taşıdığı ilahi edep, ilkece eleştirilemezdir.¹⁵⁵

Bütün inanç düzenleri, özellikle üç vahdet vahiy dini, kutsal kitapları vasıtasıyla edep kurallarını tebliğ etmiştir. Öyleyse edep, bir topluma yahut da bütün insanlara hayat içinde izlenecek zorunlu yolu buyurur. Edep, dinin yaşama aktarılan yönüdür. Bununla birlikte edepte var olan kavramların taşıdıkları manaları incelemek ve aralarındaki bağı irdelemek ahlak, eleştirel çözümleme ve mantığın sahasına girer. Bilfiil yaşamın içinde olan ve topluma mâl olan ise edeptir.¹⁵⁶

Duralı, edebi dayandırdığı iki sütundan birini güven, diğerini ise insanın insanı sömürmemesi olarak açıklar. Edebin en temel şartı ise, insanın insana köle olmamasıdır. Nitekim dinde boyun eğme, sadece Allah'adır.¹⁵⁷

2.4.3. Ödev

Türkçede ödev, ödemekten türetilmiştir. Metafizik-ahlak bağlamında ise, varlığımızın karşılığında ödemek zorunda olduğumuz bedel anlamındadır. Yani ödev, varlığımızın anlamı ve sebep-i hikmetidir. Ödev bir kişinin yapmakla yükümlü olduğu iştir. Bu iş, kişiye cebren yaptırılıyorsa, iç zorunluluk yani ödev bilinci ortadan kalkar. Demek ki insanın ödevle yükümlü olması, hür bir varlık olmasını zorunlu kılar. Mademki insan özden hür bir varlıktır, öyleyse ödev varlığıdır. Ödev, hürlüğü ve ben olmanın, yani insanlaşmanın göstergesidir. Akıl baliğ olan bir kişi ödev duygusundan yoksun olamaz. Bir düşüncenin edime dönüşmesini sağlayan irade hürlüğü tecellisidir. Ancak bu irade her zaman doğru düşünce ve doğru edim ile ortaya çıkmayabilir. Bir insanın ödevini yerine getirmesinin iki yolu vardır. Birincisi dışardan talimatlar alarak, ikincisi ise öz benliğinin dilemesi ile. Birincisi ile davranışlarını belirleyen kimse örf ve adetlerin etkisinde varlığını sürdüren, yani özerk olmayandır. İkincisi ise öz benliğini gerçekleştiren ahlak insanıdır. Öz benliğini gerçekleştiren kişi,

¹⁵⁵ Duralı, *Çağdaş İngiliz-Yahudi Küresel Medeniyeti*, 191.

¹⁵⁶ Duralı, "Aristoteles'in Akıl Esaslı Felsefe-Bilimi Oluşturuluşu", 32.

¹⁵⁷ Duralı, *Din Ve Felsefe-Bilim Açısından Doğu ve Batı Medeniyetleri*, 413.

hayatının köşe bucağında bu bilinçle hareket eden, kendisini ve çevresini bu duyarlılık ile gözeten, üstün insan olma yolundaki kişidir.¹⁵⁸

Ödev ahlakı kavramıyla özdeşleşmiş ünlü filozof Kant ahlakı, hissi sebep ve sonuçlardan bağımsız değerlendirerek, salt, rasyonel bir etik ortaya koymaya çalışmıştır. Mutluluk ve amaçsallığı ahlakın merkezine koyan anlayışı eleştirmiş ve bunun yerine ödev kavramını yerleştirmiştir. Kant, ahlak anlayışına uygun olarak, aklın özerk olması ile açıkladığı özgün bir özgürlük anlayışı getirmiştir. Teorik felsefesinde özgürlüğün imkânını göstermeye çalışırken, pratik felsefesinde ahlakiliğin gerçekliğini, ahlak yasası bilincine dayandırmıştır. Ona göre, özgürlük ve ahlakilik birbirinden ayrılamaz ve iradi özgürlük, saf aklın, ahlak yasasına uymasındır. Ahlaki eylem, tüm amaçsal ve hissi etkenlerden arınarak, yalnızca ahlak yasasına saygıdan kaynaklanan ödev bilinciyle gerçekleşebilir.¹⁵⁹

Duralı'ya göre ise, bir değer olarak ödev bilinci taşımak, yapılması gereken şeyi yapılması en uygun şekilde yapmayı gerektirir. Yapılması gereken şeyi, yapılması gereken şekilde yapmak, iradenin insana has bir şekilde ortaya çıkması ile mümkündür. Bu da şartsız buyruk, yani yasaya uyma zorunluluğudur ki yasa, temelde iyilik olup ondan neşet eden ise adalettir. Öyleyse denilebilir ki ödev, iyilik ve onun türevi olan adaleti hayatın tüm yönlerinde yaşamaktır. Bütün ahlaki ilkelerin amacı insana ödevini öğretmektir.

Ahlak, bütün insanların can, mal, nesil, inanç ve düşünce hürriyetini en temel haklar olarak görür ve bunların korunmasını tüm insanlara ödev olarak yükler. Her bir nefsin ödevi, bütün bu hakların yalnızca kendisi için değil, diğer tüm benler için de aynı hassasiyetle korunmasıdır. Kişinin bu bilince ulaşması, ruhunun da ödev duyumsaması ile mümkündür. Bu da insanın ben ve bencillikten benim ve benimliğe yolculuğudur.¹⁶⁰ Bu yolculuk adaleti tesis eder. Nitekim adalet, insanın hem kendisiyle hem de ötekilerle kurduğu ilişkileri belirleyen temel dayanaktır. Adaleti, yalnızca bana

¹⁵⁸ Duralı, *Sorun Nedir?*, 232.

¹⁵⁹ Muhammet Sait Duran, "Kant'ın Ödev Ahlakı Üzerine", *Temaşa Erciyes Üniversitesi Felsefe Bölümü Dergisi*, 6 (2017), 57.

¹⁶⁰ Muhammet Enes Kala, "Teoman Duralı'nın Düşüncesinde Din-Ahlâk-Felsefe-Bilim İlişkisi Üzerine", *Türkiye'de Sosyal Teoride Din*, Editörler: Cevat Özyurt-Ejder Okumuş (İstanbul: Hece Yayınları, 2017), 465.

yahut başka insanlara değil fakat tüm yaratılmışlara uygulamak insanın temel ödevidir.¹⁶¹

İlahiyat temelli ahlaka göre, ödevin yerine getirilmesinin sonucu hak edilen Allah rızasının, insan ruhundaki yansıması, saadet duygusudur. Yeniçağ dindışı Batı Avrupa felsefesine göre ise, ödevin ifası, insanın şeref ve haysiyetinin gereğidir. İnsancı-aydınlanmacı ahlak sistemi, kişinin mutluluğunu esas alır. Saadetten mutluluğa geçildikçe şartsız buyruklar yerini şartlı olanlara bırakır. Menfaat veya çıkar amaçlı bu şartlı buyruklar ile ödev ahlakının dışına çıkılmış olur.¹⁶²

2.4.5. Vicdan

Duralı'ya göre Allah insana iki şekilde hitap eder; belirlemiş olduğu peygamberler aracılığıyla; tebliğ ya da doğrudan kişiye özel tarzda, insanın benine içsel olarak sesleniş; vicdan ile. Allah insanla içindeki vicdan vasıtasıyla sürekli iletişim kurar. Allah'ın bu hitaplarına alabildiğince açık olan, yani vicdanın sesine kulak veren kişi, Duralı'ya göre üstün insandır. Üstün insanın en belirgin vasfı ise ödevine gösterdiği sadakattir ki bunun da tezahürü iki şekilde ortaya çıkar; birincisi şirk koşmamak, ikincisi ise kul hakkı yememektir.¹⁶³

İnsan için ilk öğretici olan Allah (c.c), Hz. Âdem'e isimleri öğretmiştir. O'nun öğretme ve yol gösterme etkinliği, dışsal olarak vahiyle devam etmiştir. Allah'ın içsel hitabı ise vicdan denilen bir hat üzerinden insanın hayatı boyunca sürer.

2.4.6. İrade ve Hürlik

Sözlükte “istemek, dilemek” anlamına gelen irâde terim olarak “nefsin yapılması gerektiğine hükmettiği bir işi, bir amacı gerçekleştirmeyi istemesi, ona yönelmesi” veya “canlıyı, kendisinden değişik mahiyetteki fiillerin doğmasını

¹⁶¹ Duralı, *Aklın Anatomisi*, 110.

¹⁶² Duralı, *Kutadgubilig Türkçe'nin Felsefe-Bilim Sözlüğü*, 90.

¹⁶³ Duralı, *Sorun Nedir?*, 218.

sağlayacak bir duruma getiren nitelik” yahut “bir fayda elde etme inancının ardından doğan eğilim” gibi değişik şekillerde tanımlanmıştır.¹⁶⁴

Yaratılış bakımından insan, hem yaratılmışların ortak paydası hem de en üstünüdür. Nitekim Kur'an-ı Kerim'de Allah; “Biz, insanı, elbette, en iyi surette yarattık” buyurarak insanın yaratılmışlar içinde ayrıcalıklı konumuna dikkat çekmektedir. İyiliğe meyilli, anlama kabiliyeti ve kavramlarla düşünme gibi üstün niteliklerle mücehhezdir. İrade sahibi ve buna bağlı olarak da hürlik bahşedilmiş tek varlıktır ki bu meleklerin dahi sahip olmadığı bir özelliktir. İnsan, hür bir varlık orununa ulaşmış iken, bunun tersi olarak, zorunlulukların boyunduruğundan kurtulamamışsa beşerlik derekesinde kalmış demektir.¹⁶⁵

İnsan, hür iradesiyle yeryüzündeki bütün varlıklardan üstün kılınmıştır. Yalnızca insan, hayvanlardan ve bitkilerden farklı olarak hür iradesi ile içgüdülerine aykırı davranabilir ve yaratılışına karşı gelerek bedensel ve ruhsal ihtiyaçlarına meydan okuyabilir. O hâlde denilebilir ki irade, insanın en büyük zenginliğidir.¹⁶⁶

İrade, karşılaşılan seçenekler arasında bir tercihte bulunma gücüdür. İradenin herhangi bir doğal, fiziksel veya toplumsal zorlamaya bağlı kalmaksızın seçimini yapabilmesi ise hürliktür. Hürliğin temelde karşılaştığı tercih seçenekleri iyilik ve kötülüktük iken, birincinin iradi tercihi insanlık ve kemaline uzanan yolu açarken, ikincinin iradi yahut zorunlu tercihi bu yolu tıkamaktadır. Kişinin, genetik/fizyolojik olmayan, yani ‘manevi içi’ne gönül denir. Aklın, gönle seslenişi vicdan, o vicdanın gereğini yapma kudreti ise iradedir.¹⁶⁷

Duralı'da akıl hatırlayandır. Aklın hatırladığıysa, iradesini her vakit iyiden yana kullanacağına dair Allah'a vermiş olduğu ‘söz’ dür. Ne var ki insan, bu söze muhalefet etmesine sebep olabilecek, beşerlik yönü bulunan bir varlıktır. Yaratılmışların şahikası olan insan, çift kutuplu; maddi ve manevi yönleri bulunan bir varlık olması ile aynı zamanda âlemin en problemlili varlığıdır. İradenin, dolayısıyla da hürliğin ortaya çıktığı düzlem de bu bölünmüşlüktür. Bir tarafta akıl, sözü

¹⁶⁴ Mustafa Çağrııcı, Hayati Hökelekli, “İrade”, TDV İslam Ansiklopedisi, <http://islamansiklopedisi.org.tr/irade#1>.

¹⁶⁵ Duralı, *Sorun Nedir?*, 80.

¹⁶⁶ Şaban Ali Düzgün, *Çağdaş Dünyada Din ve Dindarlar* (Ankara: Otto Yayınları, 2017), 143.

¹⁶⁷ Duralı, *Sorun Nedir?*, 80.

hatırlatırken, diğer tarafta bedenın kölesi olmuş nefis, onun sesini kısma ve ona kulak tıkamaya çağırır. Aklın güdümünde iş gören nefis, kişiyi hürleştirir. Öyleyse nefis dediğimizde insanın salt kötü yönünü kastetmiş olmayız. Allah, akıl yoluyla nefsin ‘ben’i ile konuşur ki buna vicdan muhasebesi denir. Nefis aklın yönlendirmesine açık olduğu ölçüde hürleştirirken, etkisiz kalması ölçüsünde de meydana içgüdülere bırakmış olur. Nefsin, aklın kılavuzluğunda yönlendirmediği beden, içgüdülerin esiri olmaya mahkûmdur.¹⁶⁸

2.4.7. İman

İman, sahip olduğu sonsuz bilgi, irade ve kudretle evreni yaratan ve onun varlığını koruyan; özü itibarıyla evrene aşkın, sıfatlarının etkinliği ile evrende içkin olan, daha çok vahye dayalı dinlerin ulûhiyet anlayışlarında ifadesini bulan teistik-monoteistik Tanrı inancını ve bu inancı birtakım aklî delillerle temellendirmeyi hedefleyen bir tutumdur.¹⁶⁹

İlkesel olarak doğrulanma, denetlenme ve gerekçelendirmeyi beklemeyen ilk ve asli inanca iman denir. Yani iman, insanın zihni ile maddi çabalarına dayanmayan, Allah’ın elçileri vasıtasıyla insanlığa gönderdiği tebliğin yoruma kapalı temel mihenk taşlarıdır. Nitekim Allah’ın varlığı ve birliği, aşkın ve içkin oluşu akıl tarafından kavranabilir cinsten bir şey değildir. Bütün kavrama ve anlamlandırma etkinliklerimizi oluşturan mantığı topyekûn aşan tüm ilkeler iman kapsamında değerlendirilebilir. Şu hâlde tek tanrılı vahiy dinine dayansın veya dayanmasın, tüm inanç düzenlerinin temelinde, şartsız kabule dayanan iman bulunur.¹⁷⁰ Örneğin vahiy ile tebliğ edilmiş aklı aşkın iman denilen inanç, mantığın değerlendirmesine tabi tutulamaz. Ya kabul ya reddedilir. İmanın şartları olan altı ilkeyi düşünmeye tabi tutsak sonuç ne olurdu? Felsefi olarak düşünülen şey, doğrulanıp yanlışlanabilir demektir ki bu da şüpheye konu olabilir cinsten olduğunu gösterir. İman ise şüpheden münezzehtir.¹⁷¹

¹⁶⁸ Duralı, *Sorun Nedir?*, 81.

¹⁶⁹ İsmail Çetin, “İman ve İnkârın Rasyonel Değeri”, *Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi*, 1 (2002), 88.

¹⁷⁰ Duralı, *Çağdaş İngiliz-Yahudi Küresel Medeniyeti*, 102.

¹⁷¹ Duralı, *Aklın Anatomisi*, 115.

İmanın en başında Allah’a iman bulunur. Duralı’ya göre Allah’a iman, mutlak anlamsızlık demek olan hiçliğin iptali ve yaşamı anlamlı kılma demektir. Kendisine sığınılacak ilk ve son merciinin inkârı, insanı yapayalnız bir çaresizliğe sürükler. İnsanı yalnızlık ve ölüm ile yok olma trajedisinden kurtaracak yegâne varlık Allah’tır. Ölümlü insan “neden yaşamalıyım” sorusuna ancak Allah’a iman ile tatmin edici bir cevap bulabilir.¹⁷²

2.5. Ahlakın Kaynağı: Akıl

Ahlaka yön veren ilahi ruhun insandaki tecelli ettiği yer akıldır. Aklın ruha uzanan köklerini insana bildiren ise dindir. Dini, zaman ve şartların değişkenliğine göre yorumlayan ilahiyat ve insan aklının kendinden hareketle benimizdeki belirlenimini dış dünyaya uygulayışını düzenleyen ise felsefedir. İnsanın iç ve dış dünyasının işleyiş yöntemleri birbirinden farklı olsa da içi, dışını biçimleyip düzenlerken, dış da benin denetimiyle özü etkilemektedir. Öyleyse ahlak, insanda özün ve ondan hareketle dışın düzenlenmesinde etkin olandır. “*Ruhun 'ben'ime düşen hissesine akıl, onun da 'ben'imi düzenleyişine, ter tipleyişine ahlâk demiştik! O hâlde, ahlâklı olan, aklını kullanan kişidir.*”¹⁷³

Allah katında insanın değer kazanması ahlakın yaşamda kendini bulduğu adalet ve takva ile mümkündür. Ahlaklı kişi, Allah’ın ruhundan taşıdığıнын bilincinde olup bunu hatırlıdan çıkarmayandır. Ahlak, kaynağını doğrudan Allah’tan alır. İnsan ise, ahlaklı olmayı ve yaşamını ahlakın belirlenimiyle sürdürmeyi kendisi seçtiğine göre ahlaklılık hürlük anlamına gelmektedir. Bu ahlak ile yaşamın tüm zorlu şartlarına rağmen özündeki hakikate bağlı kalmayı sürdüren varlık tam anlamıyla insandır.¹⁷⁴

¹⁷² Kala, “Teoman Duralı’nın Düşüncesinde Din-Ahlâk-Felsefe-Bilim İlişkisi Üzerine”, 460.

¹⁷³ Duralı, *Sorun Nedir?*, 213.

¹⁷⁴ Duralı, *Çağdaş İngiliz-Yahudi Küresel Medeniyeti*, 153.

2.6. Din - Akıl İlişkisi

Duralı'da akıl ile din tam bir uyum içindedir. Ona göre vahdet vahiy dini, aklın onayladığı her şeyi teyit eder. Gerek bireysel, gerek toplumsal hayata dair dinin emir ve yasakları akılla çelişmez. Nihayet, aklın kendisi de dinin asli uzvudur.¹⁷⁵ Gazali'ye göre, aklın tek başına idrak edemediği bazı hususları öğreten, dindir. Mesela akıl, ibadetlerin insanı ahirette mutluluğa, isyanın ise mutsuzluğa sevk edeceğini durumunu tek başına idrak edemediği gibi, bunların imkânsızlığına da hükmedemez. Aklın bu tür konularda destekçisi daima din olmuştur.¹⁷⁶

2.7. Din Felsefe-Bilim

Duralı, din ile felsefenin birbirinden dikkatle ayrılması gerektiğini konusunda ısrarlıdır. Ona göre din, akıl yürütme ve kanıtlama yoluyla açıklayamadığımız, manevi ve ruhi âlemimizi aydınlatır. Yani din, aklın temel ilkelerine aykırı olmamakla birlikte biçimsel kanıtlama yöntemlerinin işlemediği bir alanda bulunmaktadır. Bu alan ise felsefe-bilime aittir. Dolayısıyla iman ve bilgi aynı kökten gelmekle birlikte tuttıkları yol ve yöntem bakımından farklılaşır. Bilgi de iman gibi inançtan neşet eder. Ancak bilgi, kanıtlanabilir inançlar iken, iman, kanıt beklemeyen inançlardır.¹⁷⁷

Duralı'ya göre, felsefe akıl yürütmeye dayalı açıklayıcı ve bilgilendiricidir. Din ise kural koyucudur. Din akıl yürütme vasıtasıyla açıklama ve kanıtlamaya yöneldiği ölçüde felsefileşirken, felsefe de kural koyuculuğa yöneldiğinde dinleşir. Dinin felsefileştiği durum olarak Ortaçağ Hristiyanlığı örnek verilebilir. Yeniçağ dindışı Avrupa medeniyetinde ise felsefeden türetilmiş ideolojiler dinleşmişlerdir.¹⁷⁸

¹⁷⁵ Şaban Teoman Duralı, "Ödev Esaslı Ahlak; Başkaldıran İnsan", *Kutadgubilig Felsefe-Bilim Araştırmaları Dergisi*, 1 (2002), 55.

¹⁷⁶ İbrahim Çapak, "Gazali ve Dikkat Çektiği Bazı Meseleler", *Yakın Doğu Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 1 (2016), 20.

¹⁷⁷ Yıldız, "Teoman Duralı'nın Metafizik, Din ve Ahlak Anlayışı", 514.

¹⁷⁸ Duralı, *Sorun Nedir?*, 23.

2.8. Din İslam'dır

Duralı'da din, İslam'dır. Bütün toplumların -milletleşmiş olsun olmasın- dayandığı, din denilen bir inanç düzenleri bulunur. İslam ise, bütün inanç düzenlerinin toplu adıdır. Diğer kutsal veya kutsal kabul edilen metinler ise Kur'an'ın az veya çok çarpıtılmış parçasıdır. İslam ile Kur'an bütünü temsil eder.¹⁷⁹ Bir inanç düzeni içerik bakımından İslam'a yaklaştığı oranda dinleşirken, uzaklaştığı oranda dinsizleşir. Zira İslam, dinlerden biri değil, dinin kendisidir.¹⁸⁰

Duralı düşüncesinde beşerin insan olma teminatı edep, edebın kaynağı ise İslam'dır. Yine İslam, bütün insan faaliyetlerine imkân tanıyan kaynaktır. İpuçlarını fizik dünyada bulamadığımız, ancak karar, tercih, ret, kabul, doğru, yanlış, iyi, kötü, güzel, çirkin gibi temel ölçülerimizi tayin eden ahlakın da ana menbaı İslam'dır.

2.9. İslam - İslamcılık Farkı

Duralı, din ile ideoloji arasındaki farka dikkat çekmektedir. Öncelikle İslam, Allah'ın bildirmesidir. İdeolojiyi ise insan aklının eseri olan felsefe- bilim ortaya çıkarmıştır. O hâlde ikisi ana kaynak açısından birbirine zıt durumdadır. Birini bir diğerine indirgemek din bakımından küfür, felsefe- bilim açısından ise saçmadır. Bir din eğer siyasi ve iktisadi emellere alet edilirse manevi yönünü ve duruluğunu kaybeder. İslam'a ve dolayısıyla insanlığa yapılmış olan en büyük kötülük, dinin ideoloji haline getirilmesidir. İslamcılık, Yeniçağ dindışı Avrupa medeniyetinin ürettiği ideolojilerden biridir. İslam, siyasete alet edilmesi ile inanç suistimal edilmiş, dine dayandırılan icazetlerle hem din hem de insanlık sömürülmüştür. Dolayısıyla İslam'ın siyasileştirilmesine bütün Müslümanların karşı çıkması gerekmektedir. Bunun içinde İslam'ın ne olup olmadığının dikkatli teşhisi gerekmektedir.¹⁸¹

Duralı'ya göre;

“İslâm, insan faaliyetlerine imkân veren kaynağın menbaıdır. Algılanamaz kaynağın menbaıdır. İpuçlarını fizik dünyada bulamadığımız, ama tek mil işlerimizi, işlemlerimizi,

¹⁷⁹ Duralı, *Sorun Nedir?*, 202.

¹⁸⁰ Duralı, *Çağdaş İngiliz-Yahudi Küresel Medeniyeti*, 50.

¹⁸¹ Duralı, *Çağdaş İngiliz-Yahudi Küresel Medeniyeti*, 190.

etkinliklerimiz ile faaliyetlerimizi; kararlarımızı, tercihlerimizi, kabullerimiz ile redlerimizi, doğruluk ile yanlışlık, iyilik ile kötülük, güzellik ile çirkinlik belirlemelerimizi kendilerine ilk ve son tahlilde vurduğumuz temel ölçülerimizi tayin ve tebcil eden kaynağın, yâni edebin menbaıdır.”¹⁸²

Öyleyse bugün, kaynağını, tamamlanmış son ilahi mesajın bütününe demek olan İslam’dan alan ahlak, sermayeci düzenin hamisi olan medeniyetlere karşı kuşanılacak ilk kalkan olmalıdır. İşgal ve sömürüye dayalı İngiliz-Yahudi ortaklığındaki medeniyete karşı ayakta kalmanın tek yolu kimlik ve kültürüne sahip çıkarak değer merkezli insanlık anlayışına sahip çıkmakla mümkündür.

¹⁸² Duralı, *Çağdaş İngiliz-Yahudi Küresel Medeniyeti*, 191.

BÖLÜM III

KÜRESELLEŞMENİN DİL VE DİNDEKİ ETKİSİ TÜRKİYE ÖRNEĞİ

3.1. Tarihte Bir İlk Olarak Din Dışı Medeniyet

Tarihin en önemli medeniyetlerine ev sahipliği yapan yer Avrasya anakarasıdır. Coğrafi bakımdan iki ayrı kıta olmayan Asya ile Avrupa'nın birbirlerinden ayrılma sebepleri, sinelerinde yükselmiş ve tarihe damgasını vurmuş medeniyetlerin zihniyet farklılıklarından kaynaklanır. Duralı'nın tasnifine göre, Asya, Doğu medeniyetleri camiasının beşiği olmuştur. Bu medeniyetler epeyce uzun soluklu olan fakat evrenselleşmemiş Hint ve Çin Medeniyeti'dir. Batı medeniyetler camiasının öncüsü olarak ise Sümerleri kabul eden Duralı, Mezopotamya, Mısır, Doğu Akdeniz (Fenike, Filistin, İsrail), Hristiyan ve İslam, son olarak da Yeniçağ dindışı Batı Avrupa medeniyetlerini ise bu camiaya dâhil eder. Bahsi geçen bütün bu medeniyetler din temelli iken, Hristiyan Ortaçağ medeniyetine tepki olarak yükselen, kiliseye karşı serpilip gelişen, Yeniçağ dindışı Batı Avrupa medeniyeti, din dışı olması bakımından tarihte bir ilktir. Bu medeniyette din ve din kaynaklı bütün değerlere karşı çıkış açık bir şekilde görülebilir. Din ve onun yaşama kaynaklık eden değerleri yerine ise insan ürünü felsefî ideolojiler getirilmiştir. Dinin bütün kurumlarıyla hayatın dışına itildiği bu medeniyette dünyacı yaklaşım benimsenmiş, Tanrı yerine insan, din yerine bilim ve felsefe konulmuştur. Bu medeniyette köklerinden sökülen insan, bireysel yaşamını kurmaya muktedir, bu amaca hizmet eden her türlü aracı meşru gören bir canlı mesabesindedir.¹⁸³

Duralı'ya göre, Yeni Çağ dindışı Batı Avrupa medeniyetine kadar insan, önemli ve değerli bir canlı iken, bu medeniyette değerini büyük ölçüde kaybetmiştir.

¹⁸³ Duralı, *Çağdaş İngiliz-Yahudi Küresel Medeniyeti*, 22-23.

Rönesans ve Aydınlanma gibi akımlarla birlikte, bilimde önemli gelişmeler kaydedilmiş, Galilei-Descartes-Newton ve sonrasında ise bilimde doğa, organik özelliğini kaybedip inorganik bir sahaya indirgenmiştir.¹⁸⁴ Bunun yansıması olarak da insan, maneviyat sahibi varlıktan beşer durumuna düşürülmüştür. Bu medeniyet, *“inanan, savaşı, halis insanı parçalayarak nefsanî, sömürgeci, insafsız ve kibirli beşeri inşa etmiştir.”*¹⁸⁵

On yedinci yüzyıldan itibaren Batı Avrupa’nın kilisenin hegemonyasına karşı çıkışıyla başlayıp, dini hayatın dışına çıkarması ile tarihte boy gösteren Yeniçağ dindışı Batı Avrupa medeniyetine temayüz etmiş İngiliz kültürü giderek kendi başına bir medeniyet boyutlarına erişmeye başlamıştır.¹⁸⁶ 18. yüzyılın sonlarında ise onun devamı niteliğindeki ana ideolojisi sermayecilik olan iktisat ve sanayiye dayalı İngiliz-Yahudi Medeniyeti yayılmacı sömürü düzeniyle, tüm dünyayı tesiri altına almıştır.¹⁸⁷

3.1.1. Yeniçağ Dindışı Medeniyetin Tanrısı Akıl

Aydınlanmanın şiarı “aklını kullan” şeklinde özetlenebilir. Amacı, insanın tarihsel süreç içinde reşit hale gelip kendi zihnini kontrol ve kumanda etmesidir. Önceki dönemlerde insanın rüştünü ispat edememiş olması, aklın yoksunluğundan değil onun nihai karar merci olduğu bilincinde olunmamasından kaynaklıdır. Bu medeniyete göre insanlık tekâmül sürecinde güneşin takip ettiği yolu takip etmekte ve doğudan batıya doğru bir güzergâhta ilerlemektedir.¹⁸⁸

Özellikle Almanlar olmak üzere Batı Avrupalı, insanlığın gelişimine karşı sorumluluk hissetmiştir. İngiliz şairi Rudyard Kipling bunun anlamını “ak tenlinin yükümlülüğü” olarak ifade etmiştir. Peki, nedir ak tenli aydınlanma insanın bütün insanlığın hamisi olmaya eriştiren özellik? Hangi vasfı sebebi ile insanlık onu örnek almalıdır? *“Tek kelimeyle, akıl!”* Ak tenliye göre, insan, gücünü aklından alır ve akıl

¹⁸⁴ Yıldırım, “Ş. Teoman Duralı ve Ali Şeriatî’nin Medeniyet Düşüncesinde İnsan”, 662.

¹⁸⁵ Duralı, *Sorun Nedir?*, 242.

¹⁸⁶ Dağ, “Ş. Teoman Duralı Düşüncesinde Metafizikten Makinaya Batı Medeniyeti”, 259.

¹⁸⁷ Duralı, *Çağdaş İngiliz-Yahudi Küresel Medeniyeti*, 28-29.

¹⁸⁸ Duralı, *Aklın Anatomisi*, 193.

insanı bağımsız kılar. Gücünü kendinden alan akıl, Yeniçağ Din Dışı Avrupa medeniyetinde tanrının yerini almıştır.¹⁸⁹

Dine (Hristiyanlığa) sırt çeviren Yeniçağ dindışı Batı Avrupa medeniyeti, felsefeyi baş tacı kılarken, felsefenin ana kaynağı olan metafiziği dinden soyutlamak istemiştir. Dini birer terim olan ve insanın en üst değerlerinin ifadesi olan akıl ve vicdanı bağımsız birer terim olarak değerlendirmeyi tercih etmiştir. Akıl ve vicdanın asıl kaynağıyla olan bağını kopararak kendilerinden menkul değerler olarak tanımlamıştır. Akıl gibi vicdanın da dinle ilişkisi kesildiğinde Yaratıcı ile bağı kopmuş olur. Vicdan vasıtasıyla Yaratıcı ile olan sürekli iletişimin izahı da kişinin kendi kendisiyle konuşan şizoid bir durum olarak ortaya çıkar. Manevi yönü tümüyle yok sayılan insan artık maddi - beşeri ve nefsi bir varlıktır.

“Yeniçağ dindışı Batı Avrupa medeniyeti, insana başvuracağı ilk, en güvenilir, sağlam ve son müracaat mevkii olarak akli göstermiştir. Akıl, tektir, eşsizdir. Bütün insan hâl, hareket ile işlerini o, tayin eder. Buna karşılık, onu kendinden özge hiçbir güç, kudret ile merci belirlemez. Bu mutlak durumu arz eden aklın keşfine “Yeniden diriliş” denmiştir.”¹⁹⁰

Yeniden diriliş (Rönesans) hareketi ile birlikte, tarihi yeni bir dönemlendirme yapılmış ve o vakte değin karanlıkta kalan insanlık aydınlanarak, modern çağı başlatmıştır.¹⁹¹

3.1.2. Modern Avrupa Medeniyetinin Dünyaya Etkileri

Modernlik, Batı için, geleneksel inanç ve kurumların terki ve Avrupa merkezli küresel bir düzen anlamına gelirken, Batılı olmayan toplumlar için, sistemin dışına itilip marjinalleştirme, işgal ve sömürü gibi sonuçlar doğurmuştur. Mesela 1850’lilerde İstanbul ve ya Kahire’de yaşayan biri için Avrupa ve modernliği, hürriyet, bilimin üstünlüğü ve akılcılık değil, Avrupa askerlerinin işgal hareketleri anlamına gelmiştir. 19. yüzyılın sonlarına doğru ise, Afrika’dan Balkanlara, Kafkaslardan

¹⁸⁹ Duralı, *Aklın Anatomisi*, 194-195.

¹⁹⁰ Duralı, *Çağdaş İngiliz Küresel Medeniyet*, 58-59.

¹⁹¹ Tahsin Görgün, *Türkiye’de İslami Düşünce Geleneği* (İstanbul: Tire Yayınları, 2022), 127.

Asya'ya uzanan büyük bir coğrafya fiili işgal altında bulunmaktaydı. Coğrafi ve siyasi işgalinin hemen ardından kültür emperyalizmi gelmiştir.¹⁹²

18. yüzyılda, bilim ve teknolojinin gelmiş olduğu seviye sayesinde sanayileşme büyük bir ilerleme kaydetmiştir. Özellikle Sanayi Devrimi'nin gerçekleştiği İngiltere'de makineleşmeye bağlı fabrikalar kurma ve de farklı ülkelerden hammadde nakli mümkün olmuştur. Bu da ekonomik olarak hızlı bir büyüme sağlamıştır. Teknolojinin bu nimetlerinden faydalanmak isteyen Avrupa ülkeleri, 1850'lerde evrimciliğin "güçlü olan hayatta kalır, güçsüz ise yok olup gitmeye mahkûmdur." mottosuna yaslanarak pek çok ülkeyi sömürerek küreselleşme hareketini başlatmıştır.¹⁹³

İngiltere, İtalya ve Fransa üçgeninde 1200'lerden dine karşı itibaren baş gösteren muhalefet, 1800'lere gelindiğinde hayatın her yönünde kendisini göstermekteydi. Bu üç ülkede başlayan bu durum Avrupa'yı değiştirmekle kalmamış kültürel ve iktisadi sömürgecilik yoluyla yeryüzünün en ucra köşesini dahi etki alanına almıştır. Güney Avrupa'nın bu üç ülkesinde; İtalya'da Rönesans ve Hümanizm, Fransa'da Materyalizm ve Aydınlanma, İngiltere'de ise Demokrasi ve Emperyalizm, peş peşe ortaya çıkarak insanın temel vasıfları değişime uğramıştır. Özellikle Sanayi Devrimi ile önce Avrupa, sonra diğer kıtalardaki bütün mecralar kökten değişime maruz kalmış, insanın mekanikleşmesi süreci başlamıştır.¹⁹⁴

Gerek Yeniçağ dindışı Batı Avrupa medeniyeti, gerekse ondan türeyip, çok daha keskince biçimlenmiş çağdaş İngiliz-Yahudi medeniyetlerinde, üretim için sömürünün temele alındığı iktisat modelinde insan artık bir tüketim nesnesidir. Daha fazla üretim için gereken daha fazla tüketimdir. Öyleyse üretilmesi gereken bir şey daha vardır; ihtiyaç. Bu sebeple tüketimin mütemadiyen kamçılanması gerekmektedir. Nihai hedefin kâr olduğu, üretim ve tüketimin, tekeline bulunduranlar tarafından belirlendiği ideolojiye sermayecilik (kapitalizm) denmektedir.¹⁹⁵ Duralı'nın "menfaat

¹⁹² İbrahim Kalın, *Ben, Öteki ve Ötesi* (İstanbul: İnsan Yayınları, 2016), 287.

¹⁹³ Zeynep Yıldırım, *Şaban Teoman Duralı'nın Medeniyet Tasavvuru* (Kocaeli: Kocaeli Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek lisans Tezi, 2021), 88.

¹⁹⁴ Duralı, *Aklın Anatomisi*, 193.

¹⁹⁵ Duralı, *Çağdaş İngiliz-Yahudi Küresel Medeniyeti*, 24

şebekesi” olarak nitelediği bu yapının sömürsünü daha da genişletmesinin yolu, kültür emperyalizminden geçmektedir.

“Üstün ırklı, kuzeyli, ak tenli adam”¹⁹⁶ elde etmiş olduğu bu başarıyı, ilkel kabul ettiği toplumlara da taşımayı hedeflediğini ve medenileştirme misyonu ile hareket ettiğini iddia etmiştir. Ancak bu hareket, Batı dışındaki tüm toplumların önce işgal edilme, sömürülme ve daha sonra ise asimile edilmesi gibi sonuçları beraberinde getirmiştir. Hayatın her köşe bucağında kurumlaşan ve kendi üstünlüğünü ilan eden bu medeniyet, ezici üstünlüğünü kabulden başka bir seçenek bırakmamıştır.¹⁹⁷

3.2. Türk Modernleşmesi

Avrupa merkezli medeniyetlerin yükseliş dönemi, dışardan ve içerden yıpratma faaliyetlerinin sonucu zayıflatılmış Osmanlı Devleti’nin de gücünün azaldığı dönemdir. Hâkim medeniyet olan Avrupa’ya benzemenin, modernleşme için tek şart olduğu, Osmanlı aydınının da şartsız kabul ettiği bir şeydir. Batıcı aydınlar “ya Batılılaşırız ya da helak oluruz” yaklaşımını benimsemiş, bu hususta yapılması gereken ne varsa, ne pahasına olursa olsun yapılması gerektiğini savunmuştur.¹⁹⁸

19. yüzyılda Avrupa’nın kültürel, ekonomik ve siyasal hegemonyası sonucu ortaya çıkan; Avrupalı olmayanın çağdaş, aydın ve modern olmak adına giriştiği taklitçiliklerdir. Ali Şeriatî’nin “asimile” olarak tanımladığı bu tip, ileri gördüğü Avrupalı’nın giyim kuşamdan, her hal ve tavrını aynısıyla uygulayan kişidir. Hatta Avrupalı’dan daha modernist ve yenilikçi görünür. Avrupalı geçmişini koruyup sahip çıkarken, asimile, geçmişi ile bağını tamamen koparıp kendinden kaçır hale gelmiştir.¹⁹⁹

1920’lere gelindiğinde, başka hiçbir ülkede bu denli kısa bir sürede sistematik ve istemli gerçekleştirilmesi mümkün olmayan devrimler gerçekleştirilmiştir. Tüm yönleriyle bir insanın liderliğinde gerçekleşmiş ve kanunlarla mecbur bırakılmış bu devrim, kadının özgürlüğü, din devlet işleri ayrımı ve Türkçe’nin Latin alfabesine

¹⁹⁶ Duralı, *Sorun Nedir?*, 260.

¹⁹⁷ Kalın, *Ben, Öteki ve Ötesi*, 288.

¹⁹⁸ Kalın, *Ben, Öteki ve Ötesi*, 288.

¹⁹⁹ Ali Şeriatî, *Medeniyet Tarihi II* (Ankara: Fecr Yayınları, 2011), 86-87.

geçiş gibi köklü değişimleri 1922-1928 yılları arasındaki altı yıllık kısa sürede gerçekleştirmiştir.²⁰⁰

Avrupalı emperyalistlerle, iki yüz yıl boyunca, canını dişine takıp mücadele etmiş ve vatan toprağı sömürgeleştirilmesin diye var gücüyle direnmiş bir medeniyetin torunlarının, içinde bulundukları zihinsel güvensizlik, sömürgeleştirilmeye teslim olmanın bir sonucudur.²⁰¹

Duralı'ya göre ise insanın kendi öz benliğini kuran şeyleri yok sayması, kültürel soykırımın sonucudur. Kültür soykırımının amacı, insanın geçmişi ile bağının ve bu bağı sağlayan unsurların devre dışı bırakılmasıdır. Türkiye'de bunun uygulaması dil ve din unsurları üzerinden gerçekleşmiştir.

3.2.1. Toplumun Hafıza Kaybı ve Dinsizleştirme

Duralı'ya göre, bir insanın kimliğini oluşturan temel unsur, yaşantılarını biriktirip işlediğı hafızasıdır. Hafızanın zarar görmesi yahut kaybı, bilincin çürümesi demektir. Bu da insanı, bütün insani vasıfların yitirilip, sadece beşeri (dirimsel) unsurların faaliyette olduğu bir seviyeye indirir.

“Tarih, bir kuru toprak parçası ve bir bez uğruna feda edilmiş nice hayata şahittir. Çünkü toprak maddi ve manevi değerlerin taşındığı yurt, hürriyetin ve adanmışlığın sembolü ise bayraktır. Yurt şeref ve haysiyetin taşıyıcısı, bayrak ise varoluşun teminatıdır.”²⁰²

Buna uygun bir şekilde hayatını tanzim edip sadakat ve vefa ile değerlerini korumak için din duyuşu gerekir. İnlanılacak değerlerin olmadığı toplumlarda ne yurt ne de bayrak bilinci bulunur. Aile kurumunun önemsiz hale gelip, akrabalık bağlarının olmadığı bu toplum düzeni, insanı köklerinden yani onu insan kılan temel değerlerinden koparır. Beşeri ihtiyaçlarını gidermekle memur bir “çiflik hayvanına” dönüştürür. Nihayet her türlü aracın meşru görüldüğü bu sömürü düzeninin hamisi İngiliz-Yahudi küresel medeniyetidir.

Din kaynaklı ahlak insanı, ödev bilincine sahip insandır. Ödev bilincinin ilk eylemi başkaldırıdır. Başkaldıran insanda bulunması gereken çelikleşmiş iradeyi

²⁰⁰ Arnold J. Toynbee, *Dünya, Batı ve İslam*, (İstanbul: Pınar Yayınları, 2002), 31.

²⁰¹ Mustafa Armağan, *Osmanlı İnsanlığın Son Adası* (İstanbul: Ufuk Kitap, 2007), 116.

²⁰² Duralı, *Sorun Nedir?*, 180.

insana kazandıran dini eğitimidir. Başkaldıran insan günümüz Küresel İngiliz Yahudi Medeniyetinin en korktuğu insandır. Bu sebeple barışçıl görünümlü uyuşuk insan yaratma çabasıdadır. İslam edebinin kaynağında ise zulüm ve haksızlığa karşı çıkma iradesi olan cihat bulunur. İslam'ın baş düşman ilan edilmesinin sebeplerinden biri budur.²⁰³

Aslına bakılırsa Batı'nın İslam ile kavgası kadim bir kavgadır ve hala sürmektedir. İslam'ın yeryüzündeki en büyük devlet ve medeniyet tecrübesi Türkler eliyle hayat bulmuştur. Öyleyse, İslam'dan ve onun diriltici soluğundan kurtulmak için, Osmanlı'nın tarihten silinmesi, Türkün ise hafızasını büsbütün kaybetmesi gerekmektedir. Bu sebeple Osmanlı Türküne has din, hukuk, siyaset, ev ve aile hayatı, kılık kıyafete dair bütün kurallara, örf, adet ve alışkanlığa varıncaya kadar her türlü tavır ve tutumlara ani ve keskin değişiklikler zorunlu tutulmuştur.²⁰⁴

3.2.2. Kültür Soykırımı Harf Devrimi

Duralı'ya göre, bir milleti yok etmekten daha kötüsü, o milletin “*milli kültür bilincini*” yok etmektir. Türkün bin yüzyılı aşkın kullandığı yazının kaldırılması Türklüğün, bütün bir tarihi-kültür hafızasını silmiştir. Bu soykırımın akıllıca ve temiz olanıdır. Bu denli bir kıyım, tarihte başka bir milletin başına gelmemiştir. Bütün tarih boyunca, nice devletler yıkılmış, kurulmuş, nice devrimler yapılmış, ancak en gözü döneni bile, dil kıyımına kalkışmamıştır.²⁰⁵

Duralı'ya göre, Sevr Antlaşması'nda tasarlandığı iddia edilen Müslüman Osmanlı Türkü'nün Anadolu'dan Orta Asya'ya sürgünü gerçekleştirilemeyince, kültür varlığının imhasına başvurulmuştur. İlk olarak yazı düzeninin tamamen değiştirilmesi ile milli- toplumsal hafıza silinmiştir. Bununla birlikte, bir başka katliam da dile uygulanmıştır.

“1920'lere gelindiğinde gerek söylenişindeki renklilik ile telaffuzunun soylu latifliği, gerek dilbilgisinin tıksızlığı ile kaviliği gerekse söz varlığının çeşitliliği ile zenginliği

²⁰³ Duralı, *Çağdaş İngiliz- Yahudi Küresel Medeniyeti*, 193.

²⁰⁴ Duralı, *Omurgasızlaştırılmış Türklük*, 96.

²⁰⁵ Duralı, *Omurgasızlaştırılmış Türklük*, 98.

itibariyle Osmanlı Türkçesi dünyanın üç beş en mûtena ve müstesna dilinden biriydi. Kıyılır mı böyle bir şahesere?”²⁰⁶

Duralı, Osmanlı Türkçesi’nin 19. yüzyılın ikinci yarısından itibaren felsefe bilime vücut verecek imkân ve kapasiteye sahip olduğunu, fakat 20. yüzyılın ilk çeyreğinde, milli kültür mirasında ortaya çıkan ani, şiddetli ve köklü değişim ile bunun akamete uğradığını ifade etmektedir.²⁰⁷

Dilin tasfiyesi, toplumun kültürünün kısırlaşmasına sebep olur. Aslolan dilde kalıcılıktır. Akıl süzgecinden geçen düşünce, söz dağarcığı ile dile gelir. Dilden atılan her sözle, toplum ruhunun bir bölümü gömülüp gider.

“Söz dağarı medeniyet hafızasıdır. Dili mi değiştirdiniz, maşeri hafızayı dumura uğrattınız demektir. Medeniyet de öldü. Ağaca can suyu neyse, medeniyete maşeri hafızanın taşıyıcısı dil de öyledir.”²⁰⁸

Dil, insan varlığının özüdür. Dilimizdeki her bir kelime, bizi biz yapan tarihimizin “*resimli romanı*”dır. Söz, ise seslerden ibaret olmayıp, bir milletin tarihi tasavvurunu taşıyan arka plana sahiptir. Duralı’ya göre, Türkiye, Türkçe demektir. Bir sözü dilden çıkarıp yerine başkasını getirdiğinizde o sözün taşıdığı hafızayı da silmiş olursunuz. Mesela sıklıkla ayrı şeyler olarak kullanılsa da etik ve ahlak aynı anlamdadır. Etik, ahlakın Frenkçe ifadesidir. Bu kelimenin açıklamasıdır ancak kelimenin açıklamanın ötesinde bir tasavvur yönü vardır. Ahlak dendiğinde tasavvur edilen ile etik kelimesi aynı etkiyi yaratamaz. Dolayısıyla birini atıp yerine diğerini konulamaz. Mesela, Türkçede “ahlaksız adam” bir hakaret ifadesi olarak kullanılırken, “etiksiz adam” ifadesinin muhayyilemizde bir karşılığı yoktur. Duralı’ya göre, hafıza ve ruhta bir karşılığı olmayan kavramlar dilimize yerleştirilmeye çalışılmıştır. Bunun sebebi ise; ahlak ve hayat gibi kavramların İslam’ı çağrıştırmamasından kaynaklıdır. “*Hülâsa dilimize yapılan bu kıyım, esasen Türklükten İslamiyet’i sıyırma projesidir.*”²⁰⁹

²⁰⁶ Duralı, *Omurgasızlaştırılmış Türklük*, 96.

²⁰⁷ Duralı, *Felsefe-Bilim Nedir?*, 123.

²⁰⁸ Duralı, *Kutadgubilig Türkçe’nin Felsefe-Bilim Sözlüğü*, 443.

²⁰⁹ Duralı, “Sen Müslümansın, Ayağa Kalk” Söyleşi: Beytullah Çakır, *Lacivert Dergi*, 51 (2018)

3.3. Kadının Merkezi Rolü

Duralı düşüncesinde kadın, dil ve dinin kendisinden öğrenildiği ilk ve ana kaynaktır. Öncelikle insanın doğduğu yer ana rahmidir. Rahim sıfatı Allah'ın en önemli sıfatlarından biridir. İnsan, ilk şoku olan dünyaya gelişine kadar anne rahminde güven ve huzur içindedir. Çocuğun dünyaya gelmesinin ardından terbiye edilmesi anlamındaki “*Rab*” kelimesinin türevi olan mürebbiyelik de yine anneye hediye etmiştir.²¹⁰

“Anne, ilahi sevgi demek olan şefkati rahminde olduğu kadar mürebbiyeliğinde dahi tecelli ettirir. Öyleyse, anne, ilahi tecelligâhıdır; dolayısıyla da kutsaldır. Bu bakımdan o erkekten üstün ve ona oranla çok daha fazla yükümlüdür.”²¹¹

Önemli ve medenileşmiş milletlerde, beşeri, kavmi ve kültür özelliklerini öncelikle kadının taşıdığı ve sergilediğine inanılır. Kadın toplumun asli unsurudur, zira o, çocuk doğurduğu gibi onu hem maddi hem manevi olarak besleyip büyüten, tavır ve davranışları ile yetiştirendir. Dili, dini, ahlakı, davranışları ve giyiminden yeme-içmesine varıncaya kadar her türlü iç ve dış tanzimi ile birinci dereceden sorumlu olandır. Yani her türlü yaşamsallığın neşet ettiği ana pınardır.²¹²

İslam terminolojisinde topluma verilen isim ümmettir. Ümmet, kelimesi anne kucağından çıkan, anneden gelen anlamında, toplumun temeline anneyi yerleştiren bir ıstılahtır. Aynı şekilde toplumun önündeki kişi anlamına gelen imam kelimesinin de kaynağını “*ümm*” yani anne kelimesinden alıyor olması, İslam dinin kadına ve özellikle anneye vermiş olduğu merkezi ve öncü rolün beyanı açısından önemlidir.²¹³

Bu büyük sorumluluğun sahibi olan kadına verilmiş en büyük armağan analıktır. Türkçe 'de ana kavramı başlı başına bir ıstılahtır. Başına geldiği kelimeye aslı, esası gibi anlamlar katar. Anadil; beşer mesabesindeki bir canlının insanlaşma sürecinin temel yapıtaşıdır. Ana fikir, anlatılmak istenen temel düşüncedir. Ana ise; insanı, aslına-esasına uygun olarak insani değerlerle kuşatan, kültürleşme ve

²¹⁰ Teoman Duralı ile Felsefe Söyleşileri, “Evrin, Beşer ve İnsan” (1. Bölüm @trt2, Mart 2019), 8:00.

²¹¹ Duralı, *Omurgasızlaştırılmış Türklük*, 106.

²¹² Duralı, *Hayatın Anatomisi*, 425.

²¹³ Teoman Duralı ile Felsefe Söyleşileri, “Evrin, Beşer ve İnsan”, 16:57

toplumlaşma gibi insanlık hallerinde örneklik ve kaynaklık eden ilk kişidir. Duralı'nın felsefi ıstılahla söyleyişine göre, erkek araz, kadın ise cevherdir.²¹⁴

Duralı'da din ve eğitimi, dil ve dolayısıyla düşüncenin teşekkülü ve toplumsallaşmaya bağlı olarak kültür, öncelikli olarak kadının güvenli ellerine bırakılmıştır. Toplumda kadın, değerlerin temel taşıyıcısı olarak görevini hakkıyla yerine getirdiği sürece toplum, ayakta kalır. Ona göre bir toplumda son çözülen (bozulan) kadındır. Ailenin ve toplumun son kalesi olan kadının değerlerini kaybetmesi, toplumun ifsadıdır. Bu sebeple, Çağdaş küresel medeniyetin insanlığa zulmü kadın üzerinden başlamıştır. Aşırı baskılanmaya karşı başıboşluk derecesinde serbestlik ve sınırsızlık ortaya çıkmıştır. Birbirini tetikleyen ve besleyen bu iki aşırı uç arasında kadın, asli görevi olan eğitim ve terbiye etme görevini yerine getiremez hale gelmiştir. Aile ortamında kadının terbiyesinden geçmemiş nesiller önce manevi ve buna bağlı olarak madden çözülmeye maruz kalır. Bu da toplumun yozlaşması anlamına gelir.²¹⁵ Duralı'ya göre insanlığın kurtuluşu yine kadın ile başlayacaktır.

“O, doğuran, şefkatle büyütüp yetiştiren insan olma keyfiyetiyle geleceğin mimarıdır. Evveleminde el verip kucak açan annedir. Kişi de kişilerden oluşan toplum da, rahimde can bulup o kucakta serpilecek ümmet, anne kucağı. İşte bundan dolayı, rahme saygı gösteriniz! Tanrı buyruğudur. Görüldüğü gibi gelecek, kaçınılmazcasına, annenin kucağı ile elinde biçimlenecektir.”²¹⁶

3.4. Yapılması Gereken Nedir?

Duralı'nın en fazla kafa yorduğu, bugün insanlığı içinde bulunduğu bu bunalım durumundan çıkış hangi yol ile olmalıdır, sorusudur. Tarihin uzun bir döneminde yaşamış bir medeniyetin yeniden düzenlenip ortaya çıkarılması ile mi? Yoksa yepyeni bir medeniyetin inşası ile mi?

Avrupa dışında, tarihin görmüş olduğu üç büyük medeniyetten bahsetmek mümkündür. Bunlardan ikisi bugün de devam eden Hint ve Çin Medeniyetidir. Bu medeniyetler, iktisadi ve siyasi açıdan güçlü olmakla birlikte evrenselleşememiş, mevzi medeniyetler olarak adlandırılabilir. Yine bu medeniyetlerin inanç sistemi

²¹⁴ Teoman Duralı ile Felsefe Söyleşileri, “Evrin, Beşer ve İnsan”, 17:37.

²¹⁵ Duralı, *Çağdaş İngiliz-Yahudi Küresel Medeniyeti*, 193.

²¹⁶ Duralı, *Çağdaş İngiliz-Yahudi Küresel Medeniyeti*, 194.

doğrudan vahiy kaynaklı ilahi olmadığından, ahlaki zemine dayanmazlar. İktisadi manada kalkınmak temel amaçları olduğundan, manevi yönlerinin, hâkim İngiliz-Yahudi medeniyetinin baskısı altında erimesi kuvvetle muhtemeldir. Geriye kalan seçenek ise bugün gerek iktisadi gerekse bilim -fen alanında geri kalmış, dışa bağımlı durumda olan bununla birlikte kaynağını ilahi vahiyden alan İslam Medeniyeti'dir. Bu medeniyetin, muasır medeniyetler seviyesinin gerisinde bulunması, bütün insanlığa hükmeden mevcut medeniyetle boy ölçüşmesini olanaksız hale getirmektedir.²¹⁷

Akla uygun tek çözüm yolu, karşılıklı iletişim içinde İslam medeniyetinin kaynağını aldığı edep ve ahlak ilkelerini mezkûr medeniyete kabul ettirmesi, İngiliz-Yahudi medeniyetinin bilim-fen ve iktisadi alanlarda İslam Medeniyeti'ni yeniden yapılandırması gerekmektedir.

“İngiliz-Yahudi medeniyeti, ahlâkça, edepçe-manen İslamlaşırken, insanlık, yakın gelecekte kendini bekleyen feci sonu hazırlayan iki aşırı ucun -sefillik ile sefihlik- 'cazibe' alanından kurtulacaktır. Bu kurtarıcı zihnî mücadele sürecini boşandırıp bunun başını çekmeğe en yatkın kadro, felsefe-bilim sistemini kurmasına seksen yıl önce ‘ramak kalan ve İslâm âleminde Yeniçağ dindışı Batı Avrupa medeniyetinin işleyişi ile zihniyetini en yakından tanımış ve yeniden Müslümanlığa dönmek gayretini gösteren bir kısım Türk düşünür araştırmacısı tarafından oluşturulabilir.”²¹⁸

Bu kadrolar ancak eğitim yoluyla kurulabilir. Zira eğitim, insan olmanın zemini teşkil eder. İnsanın maddi, zorunlu ihtiyaçlarının teminin sağlayan zanaat, manevi donanımını sağlayan ise dindir. Din insanın toplumlaşmasını sağlayan gerekli kurallara kaynaklık eder. Dinin ve zanaatın temel unsurları ise toplumun zeminine eğitim yoluyla yerleştirilir.²¹⁹

Din ve dilde, devlet ve sanatta ihtişamlı milli varlığımızın, sönmüş bir hayal halini alıp bize veda ettiği bir çağın yetim çocuklarıyız. Bu varlığı yok olmaktan kurtaracak olan *millet maarifi*'dir. İşe, kendimiz için yepyeni bir maarif sistemi kurarak başlamak zorundayız. İlkokulundan üniversitesine kadar, tüm seviyelerde bin yıllık milli irade ruhunu uygun maarif modelini hayata geçirmek, bu zamanın İstiklal mücadelesidir.²²⁰

²¹⁷ Duralı, *Çağdaş İngiliz-Yahudi Küresel Medeniyeti*, 186.

²¹⁸ Duralı, *Çağdaş İngiliz-Yahudi Küresel Medeniyeti*, 187.

²¹⁹ Duralı, *Çağdaş İngiliz-Yahudi Küresel Medeniyeti*, 187.

²²⁰ Nurettin Topçu, *Türkiye'nin Maarif Davası* (İstanbul: Pınar Yayınları, 2015), 37.

Gelecek için bir seçenek olabilecek medeniyetin din, mantık ve matematik unsurlarını temele alması gerekmektedir. Tutarlı düşünebilen kişi, duygu ve düşüncelerini birbirine karıştırma hatasına düşmez. Bu da mantık matematik gibi intizamlı düşünmenin sağlayacağı bir yetidir. Yani ilim ve irfana sahip olmak için gerekli unsurlar, tutarlı düşünme marifetine dayanır. Din ve eğitimi temele alıp üzerine, doğa sevgisi ve saygısı, müzik eğitimi ve beden terbiyesi gibi unsurlar eklenmelidir. Ancak bunlar vasıtasıyla insanda sorumluluk duygusu gelişir ve yüksek medeniyet seviyesinin yolları açılır. İnsanın türünün yeryüzünde varlığını sürdürebilmesi için din duyusu kadar önemli olan, tüm canlıların yaşamına saygı ve doğa sevgisidir. Çünkü her ikisi de hayatın kaynağı ve anne-babasıdır. İkisinden birinin ortadan kalkması diğerini de yok eder ve bunun sonucu olarak da hayat sona erer. Din Allah'ın insanla iletişimi ve hitabı yazılı tebliği, doğa ise yazısız-sözsüz tebliğidir. Duralı'ya göre, doğadan uzaklaşmak insanı küfre (hakikatin üstünü örtme) götürür. Çünkü insan, yaratılışın eşsiz mucizesini müşahade etme imkânını, doğada bulur.²²¹

“Yetişen insan, ömrü süresince tohum ekip ona icâb eden ihtimamı göstermemişse; tohumdan filizin, ondan fidanın bitişini, fidandan da yıllar yılı uluğ çınarın serpilişini sabır ve sadâkatla izlememişse; tayın yahut enciğin doğumuna duygudaşça tanık olmamışsa; ektiklerinin, alın teriyle sulanmış helâl hasadını derlememişse; gönlünde hep yeniden, artan hayret ve hayranlıkla üstündeki yıldızlı gökkubbe ile içindeki ahlâk yasasını temâşa etmemişse, Allah'ın sözlü - yazılı tebliğiyle tanış olsa da olmasa da ne yazar. Zâtî kudretinin âlemdeki ifadesi demek olan yaratma mucizesini Allah'ın bizlere tebârüz ettirdiği sahne 'doğa'dır.’”²²²

Din bize doğanın anlam içeriğini bildiren rehberdir. Doğa ise, dinin yaşama aktarıldığı alandır. Doğadan uzaklaşmış din, emeğin beslediği erdemden, yardımlaşma ve dayanışmanın gücünden, cesaret ve direnişten yoksun bir şekilde katı ve kuru bir hurafe yığına dönüşür. Doğanın şiirselliği ve musikisinden nasibini alamaz. Dinden uzaklaştırılan doğa ise anlamını kaybeder ve vahşileşir. Her iki durumun sonucu da, insanı insanın kurdu gören anlayışa sürükler. Bugün insanın din ve doğadan uzaklaşarak içine düştüğü durum, tüketim sanayisinin çarkına su taşıyan, kölelik mesabesindedir.

²²¹ Duralı, *Çağdaş İngiliz-Yahudi Küresel Medeniyeti*, 189.

²²² Duralı, *Çağdaş İngiliz-Yahudi Küresel Medeniyeti*, 189.

3.4.1. Çözüm Önerisi

Çağdaş medeniyetin boyunduruğundan kurtulmanın yolu, Duralı'ya göre, ilk olarak, İslam Ülküsü birliğinde toplanmaktan geçmektedir. Öncelikli amaç; dil, kavim, itikat, örf ayırımı olmaksızın bütün halkları, bu İslam ülküsünde toplamak olmalıdır. Ümmet için gereken şey, Dârul İslam'dır. İkincisi ise, bu ülküyü gayrimüslim halklara taşımaktır. Tarihte, Osmanlının kişiliğinde ortaya çıkan İslam ahlakını yeniden yeşertmek ve herkesin inancını barış ve güven içinde yaşayabileceği bir ortamı tesis etmek olmalıdır. Nitekim yüzyıllarca var olan düzende, merkezi öneme sahip olan kişisel inançlar değil, düzen idi. Bu düzen ise; ancak adil toplum, helal kazanç ve ahlaklı insan ile mümkündür.²²³

Sezai Karakoç'ta da diriliş erinin çağdaş ülküsü; -İslam terminolojisinde Dârul İslam denilen- Özülke'dir. Özülke, bütün parçalanmışlıkları yeniden birleştiren ülkünün adıdır. Birlik idealinin amacı; yüz yıldır bozulmuş olan tarih, kültür ve millet birliğini sağlayarak, İslam medeniyetinin dirilişini gerçekleştirmektir.²²⁴

Yeni bir varoluş için, Allah'ın tevhidine - birlenmesine ek olarak bireysel ve toplumsal hayatta da tevhid ilkesinin anlam kazanması gerekmektedir. Tevhid; tüm insanları, insan olmaları hasebiyle bir görüp, insanlığın ortak dert ve endişelerinin üstesinden birlikte gelmeyi savunan, her türlü ırkçı ve imtiyazcı yaklaşımı reddeden yaşam ilkesidir. Tarihte, Bağdat, Endülüs, Semerkant, Şam ve İstanbul gibi İslam'ın medeniyet merkezleri bu yaşam ilkesinin hayat bulduğu zamanlara şahitlik etmiştir.²²⁵

İslam inancında Müslüman; her türlü adaletsizlik, zulüm, sömürü, haksızlık ve ırkçılığa karşı duran kişidir. Bugün dünyanın içinde bulunduğu duruma bakılırsa insanın asli özüne dönmesi kaçınılmaz görünmektedir. Bu da ancak İslam'ın önde gelen âlim ve müçtehitlerinden oluşan bir heyetin, zamanın gereklerini göz ardı etmeden, belirli usul ve muamelat çerçevesinde ortaya koyacağı fikirler ile mümkündür. Müslüman toplumların kendi örf ve adetlerinin bünyesinde oluşturduğu

²²³ Duralı, *Omurgasızlaştırılmış Türklük*, 123.

²²⁴ Sezai Karakoç, *Diriliş Neslinin Amentüsü* (İstanbul, Diriliş Yayınları, 2009), 63-64.

²²⁵ Şaban Ali Düzgün, *Varoluş Sancısı* (Ankara: Otto Yayınları, 2023), 129.

zararlı etkilere arındırılmış İslam insanlık için, gelecek nesillerin *rahmani insan* olarak yetişmesine zemin sağlayacak tek umut ışığıdır.²²⁶

“Adetlerimizi, örfümüzü ve haddini bilir, namuslu, haysiyetli, iffetli, disiplinli nesilleri yetiştirmeği hedefler bir eğitim - öğretim ile akıllı, edepli, becerikli insanlardan oluşmuş kamuca seçilmiş seçkin takımların önderliğinde toplumsal adâleti gözetir, kavmî milliyetçiliğe, aynı zamanda da 'cosmopolitisme'e kapalı siyaset ve bir tarafta tekelleşme tarîkıyla muazzam servet birikimine, öte yanda da sefilliğe yol açacak oluşumları önleyecek hakça kazancı öngörür planlı programlı iktisat düzeni... İşte bizleri âdil nizâm medinesine götürecektir yolun özü özeti.”²²⁷

Duralı'ya göre; yapılması gereken ilk şey *millî-toplumsal hâfızanın* kurtarılıp diriltilmesi olmalıdır. Bunun için öncelikle klasik Türk alfabesinin, Latin alfabesi yanına yerleştirilerek, dilde köklü bir onarıma girilmesi ve zengin tasavvur içeriğine sahip söz dağarcığının yeniden yapılandırılması gerekmektedir. Geleneksel mimari, günümüz şartlarına uygun şekilde geliştirilerek özgün yapıların oluşturulması önem arz etmektedir. Musikîden edebiyata, kültürün ana unsurları, tarih ve medeniyetimize uygun eserler ortaya çıkarmalı, kökleri ile kopardığı bağı yeniden tesis etmelidir. Eğitim-öğretim sisteminden başlayarak, iç ve dış siyaset, hukuk ve iktisat düzenlerinin de yeniden şekillendirilmesi zorunludur.

²²⁶ Duralı, *Çağdaş İngiliz-Yahudi Küresel Medeniyeti*, 193.

²²⁷ Duralı, *Omurgasızlaştırılmış Türklük*, 131.

SONUÇ

Duralı'da dil ve din, insanın beşer üstü bir varlık derecesine yükselmesi, kültürel kimliğini oluşturması ve yeryüzünde kendi hayatını inşa sorumluluğunu yerine getirebilmesini sağlayan en temel unsurlardır. Dil, bir varlığı insan kılan ana vasıftır. İnsanın kendisi ve kendisi dışındaki tüm varlıklarla iletişimi dil vasıtasıyla gerçekleşir. Nitekim bu vasıf ile insan doğadaki diğer tüm türlerden özden ayrılmış ve bağımsızlaşmıştır. İnsanın kendi varlığını anlaması ve anlamlandırması ancak diğer varlıkları anlama ve onlardan farkının ayırdına varmak ile gerçekleşir. İnsanın geliştirmiş olduğu davranış normları ise kültürü oluşturur. Bir kültür varlığı olan insanın yapıp-etmelerinde belirleyici olan içgüdüleri değil, inanç temelli değerlerdir. Yalnızca insan türü için geçerli inançlar ise kaynağını dinden alır. Öyleyse dil ve din, beşerî bir yaşamı aşır insani bir hayatı inşa etme imkânıdır. Duralı'da bu insanın aynı zamanda yeryüzü ödevidir.

İnsan bireyi için geçerli olan bu durum, toplumlar için de geçerlidir. Kültürel kimliğinin temellerini oluşturan yine dil ve dindir. Hem bireysel hem de toplumsal kimlik, bir aidiyet ve belirli bir referans dünyası üzerinden oluşturulan tasavvurları içerir. Tarihi kökler, belirli duyarlılıklar, dayanak noktaları, hikâyeler ve duygular kimliğin omurgalarıdır. Tüm bu unsurların referans noktasında bulunarak kimlik ve medeniyet perspektifini belirleyen, dil ve dindir. Dil, geçmiş ile gelecek arasındaki bağ kurmaya aracılık ederken din ise bu bağın mahiyetini belirleyen sabiteleri ifade eder.

Duralı'ya göre, dil ve dinin insanı varlığını anlamlı kılma imkân ve süreci yaşadığımız coğrafyada, 19. Yüzyılda büyük bir inkıtaya uğramıştır. Bunun temel sebebi, 16. Yüzyılda Hristiyan Avrupa'da kilise ve ruhban sınıfına başkaldırı ile başlayan kapsamlı değişim hareketinin, tüm dünyayı etkisi altına alacak bir ivme kazanmasıdır. Sonuç olarak ortaya çıkan şey ise; dine karşı olarak ortaya çıkan medeniyet anlayışının, küresel hale gelmesidir. Tüm inanç, değer, ilke ve kurumları ile hayatın dışına itilmek istenen dini unsurların tasfiyesi, dinden kaynağını alan

kültürün imhası ve dile sirayet etmiş dini unsurların radikal bir şekilde iptali ile mümkün görülmüş ve tarihte eşine rastlanmamış kısa bir zaman dilimi büyük devrimlere sahne olmuştur.

Bu devrimlerin en yıkıcı olanı Duralı'ya göre “kültür soykırımı” olarak ifade ettiği harf inkılabı ve ardından yapılan dilde yabancı unsurları temizleme olarak nitelenen dil devrimidir. Türkçe'nin köklü, zengin ifade imkânına sahip ve en önemlisi sahip olduğu tasavvur gücünün derinliğinin dinden kaynaklandığını savunan Duralı'ya göre, tüm bu vasıflara sahip olması sebebiyle, bir felsefe-bilim dili olma istidadı da, son yüzyılda ani bir kesintiye uğramıştır.

Kültürün taşıyıcısı olan dilin, din ve dinin tesis ettiği tasavvur ve ahlaktan uzaklaşmasının sebep ve sonuçları varoluşsal bir soruna ve kimlik bunalımına sebep olmuştur. Çünkü insan varlığını dilin sağladığı imkân ile tahkim eder. Dil, felsefi düşünmenin de ana omurgasını oluşturur. Dilin bozulması ile düşünce düzeni de bozulur. Dilin sağladığı tutarlılığın kaybı kimliğin de savrulmasına sebep olur.

Duralı Türkiye'nin yakın tarih içinde yaşamış olduğu sıcak politik gündemlerin, sağ- sol çatışmalarının ve hızlı değişim sürecinin tam ortasında bulunmaktaydı. Babasının bir dönem milletvekili olması ve Ankara'da bulunmaları sebebiyle reel-politik ile içi içe olan Duralı'nın düşüncesinde tecrübelerinin etkisini görmek mümkündür.

Duralı'ya göre harf devrimi ve ardından gelen dildeki yabancı unsur olarak görülen kavramların atılarak yerine yeni icat olanın getirilmesi, küreselleşmenin etkisiyle pek çok ulus devlette görülen dilde millileşme hareketinden daha farklı bir anlam ifade etmektedir. Duralı, 19. yüzyılda Türkçe dilinin alfabesinde değişikliğe gitmenin, iddia edildiğinin aksine okuma-yazma oranını artırmak, öğrenimi kolaylaştırmak olmadığını iddia etmektedir. Ona göre asıl sebep, küresel hegemonya tarafından, tarihin görmüş olduğu en büyük medeniyetlerden birinin, geçmişi ile tüm bağlarını acımasızca koparıp kültür soykırımına tabi tutmak ve böylece ekonomik ve kültürel sömürü düzenin için gerekli zeminin hazırlanmasıdır.

Hızlı modernleşme ve Cumhuriyetin Türkiye'de getirdikleri ve götürdükleri her zaman tartışılmıştır. Özellikle laiklik ve sekülerlik bağlamında, din alanında yapılan reformların, dinin geleneksel formlarını dönüştürme amacıyla yapıldığı, dinin aşındırılması ya da ortadan kaldırılması gibi bir amaç güdülmeyeceği savunanlar

bulunmaktadır. Nitekim geleneksel olandan modern olana geçişte zorunlu olarak ortaya çıkan toplumsal farklılıklar, dini birtakım reformları zorunlu kılmış ve laiklik ilkesinin gerekleri yerine getirilmiştir.

Duralı'ya göre ise hedef, Müslüman Türkün omuzlarında yükselmiş İslam Medeniyeti'nin köklerini bu topraklardan kazımdır. Bunun için yapılması gereken ne varsa tarihte eşine rastlanmamış bir hız ve sertlikte yapılmıştır. Dil devrimi ile Türkçe'den İslam'ı anımsatan bütün unsurlar adeta kazınmış, dinsiz bir dil icat edilmiştir. Dinde reformlarla birlikte din dilinde de hızlı bir sekülerleşme açıkça görülmeye başlamıştır.

Duralı'ya göre, bugün dünyada Çağdaş Küresel İngiliz-Yahudi medeniyetine seçenek oluşturabilecek tek medeniyet İslam Medeniyeti'dir. Duralı, İslam Medeniyeti'nin felsefesi ve yaşam modeli ile birlikte, dünyaya daha insancıl bir medeniyet örneği sunmasının insanlığın geleceği için elzem olduğunu ifade etmektedir. Bu sebeple bulunduğumuz coğrafyada yapılması gerekenlerin tespiti için kafa yormuş ve içinde bulunulan durumun vahim yönlerini göz ardı etmemekle birlikte, Müslümanın ümit insanı olduğunu ifade ederek, rasyonel öneriler ortaya koymuştur.

Kimliksizleştirmenin ilk ayağı olarak gördüğü dilin itibarını, düştüğü yerden kaldırmayı hedeflemiş ve Türkçe için bir ilk olan felsefe-bilim sözlüğü hazırlamıştır. Kimliğin diğer ayağı olan din hususunda, İslam'ın edeb ve ödev esaslarına vurgu yaparak insanı beşer derekesinden kurtaracak tek seçenek olarak imlemiştir. Medeniyet tarihine vukûfiyeti ve Türk dilinin kavramsal genişliğine hâkimiyeti ile çağdaşlarından ayrılan Duralı, en çetrefilli konularda söylenmeye ve yapmaya cesaret edilmeyeni, görev bilerek “yürünür mü bilmem ama” dediği yepyeni bir yol açmıştır.

KAYNAKLAR

- Abasıyanık, Sait Faik. “Dil”, Türk Dil Kurumu, sozluk.gov.tr, (13.08.2024)
- Abdurrahman, Taha. *Bilgi Ahlaktan Ayrıldığında*. İstanbul: Pınar Yayınları, 2022.
- Armağan, Mustafa. *Osmanlı İnsanlığın Son Adası*. İstanbul: Ufuk Kitap, 2007.
- Aydın, Mehmet. *Din Felsefesi*. İzmir: İzmir İlahiyat Fakültesi Yayınları, 2001.
- Bardakoğlu, Ali. *İslam Işığında Müslümanlığımızla Yüzleşme*. İstanbul: Kuramer Yayınları, 2020.
- Başkan, Yahya. “Türk Tarihinde Oğuzlar ve Devlet”. *İçtimaiyat Sosyal Bilimler Dergisi*, Cilt:6 Sayı: 2 (Mayıs 2022), 482-492.
- Bergen, Lütfi. Teoman Duralı’da Din, Hukuk, Kültür ve Medeniyet, Haber Lotus, (18.04.2013).
- Bıçak, Ayhan. *Devlet Felsefesi Eleştiriler ve Öngörüler*. İstanbul: Dergâh Yayınları, 2016.
- Çağrııcı, Mustafa. “Edeb”, TDV İslâm Ansiklopedisi, <https://islamansiklopedisi.org.tr>, (13.08.2024)
- Çağrııcı, Mustafa. “İrade”, TDV İslam Ansiklopedisi, <http://islamansiklopedisi.org.tr>, (13.08.2024)
- Çapak, İbrahim. “Gazzali ve Dikkat Çektiği Bazı Meseleler”. *Yakın Doğu Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi Dergisi* 2/1 (Bahar 2016), 7-31.
- Çapku, Ahmet. “Şaban Teoman Duralı Düşüncesinde Temel Meseleler”. *Temaşa Felsefe Dergisi*, Sayı:17 (Haziran 2022), 5-16.
- Çelikel, Merve Nur. *Türkiye’deki Tartışmalar Bağlamında Teoman Duralı’nın Medeniyet Anlayışı*. Edirne: Trakya Üniversitesi, Yüksek Lisans Tezi, 2021.

Çetin, İsmail. “İman ve İnkârın Rasyonel Değeri”, *Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Cilt: 11, Sayı:1* (2002), 88-102.

Dağ, Ahmet. “Ş. Teoman Duralı Düşüncesinde Metafizikten Makinaya Batı Medeniyeti”. *Felsefe ve Sosyal Bilimler Dergisi*, Sayı: 22 (Güz 2016), 241-262.

Develi, Hayati. *Türklük Bilimi Araştırmaları*, 2. Sayı (Sivas 1996).

Duralı, Ş. Teoman. “Yusuf Kaplan ile Açılım Programı”. Bölüm 2 Tv 5, (2016).

Duralı, Ş. Teoman. *Öyle Geçer Zaman Ki*. İstanbul: Dergâh Yayınları 2022.

Duralı, Ş. Teoman. “Bize Gelenler”. *İstanbul Üniversitesi Felsefe Arşivi Dergisi*, Sayı 26 (1987), 297-299.

Duralı, Ş. Teoman. “Dârulfünûn Felsefe Bölümü Yüz On Yaşında”. *Kutadgubilig Felsefe-Bilim Araştırmaları Dergisi*, Sayı 18, (Ekim 2010), 11-32.

Duralı, Ş. Teoman. “Felsefe-Bilim”. *Kutadgubilig Felsefe-Bilim Araştırmaları Dergisi*, Sayı 32 (Aralık 2016), 15-29.

Duralı, Ş. Teoman. “Ödev Esaslı Ahlak; Başkaldıran İnsan”. *Kutadgubilig Felsefe-Bilim Araştırmaları Dergisi*, S:1 (Ocak 2002), 29-68.

Duralı, Ş. Teoman. “Sen Müslümansın, Ayağa Kalk”. Söyleşi: Beytullah Çakır, Lacivert Dergi, Sayı:51 (2018).

Duralı, Ş. Teoman. “Söz Başı”, *Kutadgu Bilig Felsefe- Bilim Dergisi* Sayı:1 (Ocak 2002), 5-8.

Duralı, Ş. Teoman. “Türkçenin Felsefe-Bilim Sözlüğü”. *Kutadgu Bilig Felsefe-Bilim Araştırmaları Dergisi*, Sayı 18 (Ekim 2010), 501-529.

Duralı, Ş. Teoman. “Umut Etmek Hak Değil, Bir Ödevdir”. Röportaj: Hüseyin Dişli, Ramazan Şahin, *Afak Dergisi*, Sayı:8 (Aralık 2016).

Duralı, Ş. Teoman. “Yazıyı Değiştirmek Bir Soykırımdır, Bizde de Öyle Oldu”. Röportaj: Nuriye Çakmak Çelik, (GZT 2019).

Duralı, Ş. Teoman. *Aklın Anatomisi*. İstanbul: Dergâh Yayınları, 2022.

Duralı, Ş. Teoman. *Çağdaş İngiliz-Yahudi Küresel Medeniyeti*, İstanbul: Dergâh Yayınları, 2023.

Duralı, Ş. Teoman. *Din ve Felsefe- Bilim Açısından Doğu ve Batı Medeniyetleri*. İstanbul: Zeytinburnu Belediyesi Kültür Yayınları, 2022.

Duralı, Ş. Teoman. *Felsefe Bilim Nedir?* İstanbul: Dergâh Yayınları, 2023.

Duralı, Ş. Teoman. *Hayatın Anatomisi*. İstanbul: Dergâh Yayınları, 2020.

- Duralı, Ş. Teoman. *Kutadgubilig Türkçe'nin Felsefe-Bilim Sözlüğü*. İstanbul, Dergâh Yayınları, 2013.
- Duralı, Ş. Teoman. *Omurgasızlaştırılmış Türklük*. İstanbul: Dergâh Yayınları, 2021.
- Duralı, Ş. Teoman. *Sorun Nedir?* İstanbul: Dergâh Yayınları, 2023.
- Duran, Muhammet Sait. “Kant’ın Ödev Ahlakı Üzerine”, *Temaşa Erciyes Üniversitesi Felsefe Bölümü Dergisi* S.6 (Ocak 2017), 57-61.
- Düzgün, Şaban Ali. *Varoluş Sancısı*. Ankara: Otto Yayınları, 2023.
- Eflatun, *Devlet*. İstanbul: Kum Saati Yayınları, 2010.
- Ergüç, Veysel. “Erken Cumhuriyet Dönemi Türk Modernleşmesine Eleştirel Bir Yaklaşım: Şaban Teoman Duralı Örneği”. *İnönü Üniversitesi Uluslararası Sosyal Bilimler Dergisi* (2023),205-221.
- Fazlıoğlu, İhsan. *Kendini Aramak*. İstanbul: Papersense Yayınları, 2016.
- Göçer, Güngör. “Ş. Teoman Duralı’nın Türkiye Notları”. *Gazi Türkiyat Dergisi*, 32 (2023), 101-119.
- Göktaş, Mehmet. “Şeyh Galip’in “Hoşça Bak Zatına Kim Zübde-i Âlemsin Sen Mısraı Bağlamında İnsanın Mahiyetine Dair”. *Erzincan Eğitim Fakültesi Dergisi* Cilt-Sayı: 11-2 (2009), 289-308.
- Görgün, Tahsin. *Türkiye’de İslami Düşünce Geleneği*. İstanbul: Tire Yayınları, 2022.
- Herakleitos. *Fragmanlar*. İstanbul: Türkiye İş Bankası Yayınları, 2020.
- Hume, David. *Ahlak*. İstanbul: Dergâh Yayınları, 2010.
- İkbal, Muhammed. *İslam’da Dini Düşüncenin Yeniden İnşası*. İstanbul: Timaş Yayınları, 2022.
- İzzetbegoviç, Aliya. *Doğu Batı Arasında İslam*. İstanbul: Yarin Yayınları, 2011.
- Kala, Muhammet Enes. “Teoman Duralı’nın Düşüncesinde Din-Ahlâk-Felsefe-Bilim İlişkisi Üzerine Türkiye’de Sosyal Teoride Din”. Editörler: Cevat Özyurt - Ejder Okumuş, İstanbul: Hece Yayınları, (2017), 435-485.
- Kalın, İbrahim. *Açık Ufuk*. İstanbul: İnsan Yayınları, 2021.
- Kalın, İbrahim. *Ben, Öteki ve Ötesi*. İstanbul: İnsan Yayınları, 2016.
- Kara, İsmail. *Bir Felsefe Dili Kurmak*. İstanbul: Dergâh Yayınları, 2012.

- Karakoç, Sezai. *Diriliş Neslinin Amentüsü*. İstanbul, Diriliş Yayınları, 2009.
- Kaplan, İbrahim. “Din, Fıtrat ve Akl-ı Selim İlişkisi Üzerine”, *Çukurova Üniversitesi İlahiyat, Fakültesi Dergisi*, (2017). 17 (2), 75-76.
- Kılıç, Elife. “Teoman Duralı’da Mekân, Kültürel Seyyahlık ve Medeniyet İlişkisi”. *Rumeli’de Dil ve Edebiyat Araştırmaları Dergisi*, 36 (2023), 665-675.
- Kılıç, Elife. “Teoman Duralı’nın Dil Anlayışı ve Sözlük Çalışmaları Üzerine Bir Deneme”. *Rumeli’de Dil ve Edebiyat Araştırmaları Dergisi*, 17-24 (Ekim 2023), 17-24.
- Kılıçkan, Betül. *Şaban Teoman Duralı Düşüncesinde Beşeri İnsan Kılan Ana Etken: Ahlâk*. Denizli: Pamukkale Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2024.
- Koç, Turan. *Din Dili*. İstanbul: İz Yayıncılık, 2013.
- Lee, Barry. *Dil Felsefesi*. Ankara: Fol Yayınları, 2021.
- Okumuş, Ejder. *Meşruiyet Ekseninde Din ve Devlet*. İstanbul: Pınar Yayınları, 2003.
- Öz, Asım. “Teoman Duralı Bir Felsefe-Bilimcinin Ardından”. Açık Görüş, (11.12.2021).
- Özcan, Zeki. *Dil Felsefesi I*. Ankara: Sentez Yayıncılık, 2020.
- Özcan, Zeki. *Dil Felsefesi III*. Bursa: Sentez Yayıncılık, 2018.
- Özcan, Zeki. *Dil Felsefesi IV* Bursa: Sentez Yayıncılık, 2020.
- Özen, Ümit. *Vapşı Bakışı’nın Nomlar İsimli Eserinin İncelenmesi*. Ankara: Gazi Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, Haziran 2016.
- Peterson, Michael. Hasker, William. Reichenbach, Bruce. Basinger, David. *Akl ve İnanç Din Felsefesine Giriş*. İstanbul: Küre Yayınları, 2017.
- Soysal, Esra. “Teoman Duralı’nın Biyoloji Felsefesi Yaklaşımının İndirgemecilik Holizm Bağlamında Bir Çözümlemesi”. *Kutadgubilig Felsefe-Bilim Araştırmaları Dergisi*, S:46 (Aralık 2022), 79-107.
- Subaşı, Necdet. “Dil ve Din: Kimliğin Kadim Bileşenleri”. *Türkçem, Ana Dilim, Geleceğim Türkçe’nin Ana Dil Geleceği Geleceği Sempozyumu* (31 Mart, Dortmund).

- Şerbetçi, Gülhan. “Ş. Teoman Duralı’nın Biyoloji Felsefesi Anlayışı İçerisinde İnsanın İki Boyutu”. *Bartın Üniversitesi İslami İlimler Fakültesi Dergisi*, (20 Aralık 2023), 97-114.
- Şeriati, Ali. *İnsanın Dört Zindanı*. Ankara: İşaret Yayınları, 2005.
- Şeriati, Ali. *Medeniyet Tarihi II*. Ankara: Fecr Yayınları, 2011.
- Taşagıl, Ahmet Bilge. *Türk Tonyukuk*. İstanbul: Yeditepe Yayınevi, 2022.
- Taşdelen, Vefa. *Bir Felsefe Dili Olarak Türkçenin İmkânları, Diriliş Yolunda Türk Düşüncesi Necati Öner’e Armağan*. Ankara: Türk Kültürü Araştırma Enstitüsü Yayınları (2013), 12-22.
- Tatar, Burhanettin. *Din Dilinin Ontolojik-Tarihsel Karakteri Üzerine Notlar*. İstanbul: Kuramer Yayınları, Nisan 2015.
- Tekin, Şinasi. “Metinlere Dayanarak Eski Türklerde Göçebe ve Şehir Medeniyetlerinin Tahlili”. *Edebiyat ve Beşeri Bilimler Dergisi*, Sayı:3 (Ekim 1971), 35-60.
- Teoman Duralı ile Felsefe Söyleşileri, “Evrım, Beşer ve İnsan” (1. Bölüm @trt2, Mart 2019).
- Topçu, Nurettin. *Türkiye’nin Maarif Davası*. İstanbul: Pınar Yayınları, 2015.
- Topuz, Alev. *Ş. Teoman Duralı’da Felsefe-Bilim*. Kırklareli: Kırklareli Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, Temmuz 2018.
- Toynbee, Arnold J. *Dünya, Batı ve İslam*. İstanbul: Pınar Yayınları, 2002.
- Ulukütük, Mehmet. *İslam Düşüncesinde Din ve Akıl*. Ankara: Otto Yayınları, 2017.
- Yazoğlu, Ruhattin. “Dil-Kültür İlişkisi”. *Muhafazakâr Düşünce Dergisi*, Yıl:2 Sayı:5 (Yaz 2005), 123-143.
- Yıldırım, Zeynep. “Ş. Teoman Duralı ve Ali Şeriati’nin Medeniyet Düşüncesinde İnsan”. *Kocaeli İlahiyat Dergisi* 5/2 (Aralık 2021), 645-668.
- Yıldırım, Zeynep. *Şaban Teoman Duralı’nın Medeniyet Tasavvuru*. Kocaeli: Kocaeli Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek lisans Tezi, 2021.
- Yıldız, İlhan. “Teoman Duralı’nın Metafizik, Din ve Ahlak Anlayışı”. *Çankırı Karatekin Üniversitesi, Adam Akademi Sosyal Bilimler Dergisi* 13/2 (2023), 505-526.